

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ШАФОАТ РАҲМАТУЛЛО ТЕРМИЗИЙ

**БОШЛАНҒИЧ
МУСИҚА
ТАЪЛИМИ**

Термиз-2001

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ШАФОАТ РАҲМАТУЛЛО ТЕРМИЗИЙ

БОШЛАНГИЧ МУСИҚА ТАЪЛИМИ

Термиз-2001

Шафоат Раҳматулло ТЕРМИЗИЙ

БОШЛАНГИЧ МУСИҚА ТАЪЛИМИ

Термиз Давлат университети
ўқув-илмий методик кенгаши
нашрга тавсия этган.

Такризчи:

Ўзбекистон халқ таълими аълочиси,
олий тоифали мусиқа ўқитувчиси
Йўлдош ҲАЙДАРОВ.

*(Рисоладаги мавзулар олий ва ўрта махсус
таълим вазирлигида намунали маърузалар
матни сифатида тавсия қилинган).*

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING DAVLAT MADHIYASI.

M. Burxonov musiqasi.

A. Oripov she'ri.

Tantanavor

Ser - qu - yosh hur o'l- kam , el-
-ga baxt, na- jot Sen o'-zing do'st- lar- ga

Serquyosh, hur o'lkam, elga baxt, najot,
Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh, mehribon!
Yashnagay to abad ilmu fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

Naqarot:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag'ri keng o'zbekning o'chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot!
Istiqlol mash'ali, tinchlik posboni,
Xa qsevar, ona yurt, mangu bo'l obod!

Naqarot:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

КИРИШ

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲАЛҚЛАРИ ҚАДИМГИ АЖДОДЛАРИНИНГ МУСИҚАЛИ ҲАЁТИ ВА ИЖОДЛАРИ

Ўзбек халқининг мусиқа маданияти кўп асрлик тарихга эга, кўпгина со-
занда ва хонандалар авлодининг фаолиятида қарор топган халқ ҳамда оғзаки
анъаналаридаги профессионал мусиқа санъати бу ҳақда гувоҳлик беради.
Моддий маданият ёдгорликларининг тасдиқлашича, бугунги Ўзбекистон ҳуду-
дида Марказий Осиё халқларининг аجدодлари яратган қадимги цивилизация
мавжуд бўлган. Археология маълумотлари, тасвирий санъат асарлари-мини-
атюралар, шарқшуносларнинг янги тадқиқотлари ва ниҳоят ўрта асрдаги
Марказий Осиё олимларининг мусиқий рисоалари таржимаси ўзбек халқи
мусиқа маданияти тараққиётининг тарихий жараёнини тасаввур қилишимизга
ёрдам беради.

Ўзбек халқи аждодларининг мусиқа сарчашмалари Марказий Осиё ҳуду-
дида яшаган қардош халқлар биринчи навбатда тожик халқи ижоди билан
муштақам боғланган. Бу мусиқа асарлари X-XI асргача иккала халқ учун ҳам
бир бутунликни ифода этади. Кейинчалик у ўзбек ва тожик мусиқа маданият-
ларининг шаклланиши учун бир умумий асос бўлиб хизмат қилди.

Марказий Осиё халқлари ҳаётида тарихий чегараланиш босқичи тахми-
нан бизнинг эрамизгача бўлган биринчи минг йилликдан бошланади. Булар
ўтроқ деҳқонлар- сугдийлар, бақтирияликлар, хоразмийлар ва ҳамда кўчманчи
сақлар, массагет кабилар эди. Улар ҳақидаги маълумотлар “Овасто” да ҳам
учрайди. Халқ поэтик ва мусиқа санъатининг бошланиши ўша даврларга бо-
риб тақалади. Халқ поэтик ижоди ва мусиқаси дастлаб синкретик ҳолатда
бўлгани тўғрисида Овасто китоби ва бошқа ёзма ёдгорликлар, шунингдек:
Марказий Осиё халқларининг турмуши, уларнинг урф-одатлари, тўй-томо-
шаларининг архақ элементлари гувоҳлик беради. Буни археология, этногра-
фия ва бошқа фанлар берган маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Синфсиз жамият
шароитида Марказий Осиё мусиқа асбобларининг асосий-яъни уриб чали-
надиган, пуфлаб чалинадиган ва торли созлар турлари вужудга келган эди.

Уруғчилик жамиятининг емирилиши ва синфий жамиятга ўтиш, Бақт-
рия, Сугдиёна ва Хоразмда давлатларнинг пайдо бўлиши, ахмониларнинг ҳар-
бий/маъмурий жиҳатдан бирлашувлари, Искандар давлати, Грек-Бақтрия
подшолигининг вужудга келиши эрамиздан олдинги VII асрдан то эрамиз-
нинг IУ асригача бўлган жуда катта тарихий даврни ўз ичига олади. Бу давр
эпик характерли мифологик қаҳрамонлар устун бўлган қадимги оғзаки муси-
қали поэтик ижоднинг юзага келиши билан машҳурдир.

Қаҳрамонлик афсоналари, эпик қўшиқлар Марказий Осиё халқларининг
ўз мустақилликлари учун олиб борган мардонавор курашларининг бўёқдор
тасвирлари билан тўла. Ўз халқининг озодлиги йўлида жонини қурбон қилган
чўпон Широқнинг мислсиз жасорати, ватанга бўлган муҳаббат тўғрисида ҳикоя

қилувчи сак афсоналаридан парчалар бизнинг кунларимизгача сақланиб келган. Масалан Рустам ва унинг жанглари, малика Тахминага бўлган маҳаббат, танимаган отаси қўлида қатл қилинган ўғли Сухробнига ўлими тўғрисида ҳикоя қилувчи қўшиқлар мустақил маросим томошаларга айланиб кетган.

Кейинчалик бу қўшиқлар форс халқининг ажойиб достони “Шоҳнома” да ўз аксини топди. Рустам, Сиёвуш ва бошқа баҳодирлар тўғрисида афсоналар цикли яратилди.

Худоларга сиғиниш билан боғлиқ бўлган турли маросимларда ҳам қўшиқ айтилган. Бу ҳақда Овастода баён қилинган. Овасто гимнларининг ўзи речитатив тарзида ижро этилган. Гимнлар хор бўлиб айтиш мумкин бўлган банд ва такрорланувчи нақоратли ярим насрий ярим вазнли ривоятлардан иборат бўлган. Худоларга сиғиниш билан боғлиқ маросимларда муқаддас олов атрофида қўшиқ айтилган, рақе тушилган.

Халқнинг байрам маросимлари, масалан: баҳорда кун ва туннинг бараварлашуви-Наврўз кенг тарқалган эди. Ўрта аср олимлари мусиқанинг меҳнат маросимларидаги ролини, инсоннинг мусиқани олам тузилиши билан боғлашга бўлган интилишларини ҳам кўрсатиб ўтганлар. Эрадан аввалги IV асрдан эрамининг бошларигача Марказий Осиёнинг кўп қисми Искандар давлати, кейинроқ эса Грек-Бақтрия давлати таркибида бўлган. Шу боисдан у даврнинг маданиятига ҳам, мусиқасига ҳам грек маданияти катта таъсир кўрсатган. Бунга Термиздан топилган Айритом фризи мисол бўла олади.

Қадимги Марказий Осиёдаги антик маданиятининг кўпгина хусусиятларини аниқлаган бизнинг шарқшуносларимиз уни билишнинг ўзига хослигини, мусиқа асбобларида маҳаллий хусусиятлар мавжудлигини най, уд, доира каби асбоблар ўша пайтларда ҳам бор эканлигини кўрсатиб берганлар. Маҳаллий анъаналарнинг юнон, ҳинд ва бошқа халқлар анъаналари билан чатишиб кетиши ўша давр маданиятининг ўзига хос томонларидан биридир. Кичик ҳайкалгарошлик Марказий Осиё антик маданиятининг ёрқин ёдгорлиги ҳисобланади. Афросиёбдан топилган кўпгина ҳайкалчаларда аксарият най, уд, доира чалаётган созандалар тасвирланган. Кўплаб топилган ҳайкалчалар мусиқанинг суғдлар ва уларнинг пойтахти бўлган Самарқандда катта аҳамиятга эга эканлигидан гувоҳлик беради.

Эрамининг IV асрдан бошлаб Марказий Осиёда қулдорлик аста-секин феодал тузуми билан алмашди. Марказий Осиёда яшаган турклар ўз давлатини ҳоқонликлар деб атай бошладилар. Ана шу даврдан бошлаб турклар билан форсий халқларнинг аралашиб яшаш жараёни бошланди. Бу даврда айниқса IV-УП асрлар оралиғида санъат ва мусиқа гуркираб ривожланган даврлар бўлди.

Бутун Шарққа машҳур бўлган ва кейинчалик шарқ адабиёти тасвирланган Барбаднинг номи машҳур бўлди. Марв шаҳрида истиқомат қилган Барбад УП аср бошларида Эрон сосонийлар сулоласидан бўлган Хисрав Парвиз саройида хизмат қилди. Тарихчиларнинг берган маълумотларига қараганда Барбад мадҳия ва тарихий қўшиқлар, ҳарбий ғалабалар ҳақида қўшиқлар ижод этган. Улуғ Озарбайжон шоири Низомий узининг “Хисрав ва Ширин” достонида Барбад ҳақида, унинг санъати шинавандаларга фавқулудда кучли таъсир қилиш ҳақида ёзиб кетган.

Тасвирий санъатнинг жуда кўп обидалари мазкур даврнинг қуроллари ва

муסיқа иштирокидаги урф-одатлари тўғрисида маълумотлар беради. Қадимги Панжикентдан топилган ёрқин нақшлар ана шулар жумласидандир. Унда икки томонли ногора ва доира жўрлигида рақсли саҳна, сопол идишда дафн маросимида аёл кишининг маросим рақсини ижро этиб турган пайти гавдалантирилган ёрқин тасвир учрайди. Кумуш лаганга ов манзараси, ашула ва рақс иштирокидаги зиёфат нақшланган.

Ўтроқ форслар туркларнинг муסיқа ҳаётининг айрим томонларини мерос қилиб олганлар. Кейинчалик “Китоби Курқут” циклига кирган купгина турк афсоналари Марказий Осиё санъати маданияти ва эпик дostonларнинг шаклланишида катта рол ўйнаган.

Шундай қилиб, халқ ижоди ва маҳаллий профессионал анъана келажакда оғзаки анъанадаги йирик муסיқа асарларига асос бўлди.

Айрим кенг тарқалган мақом куй тузилмаларининг туркча, “Авжитурк” деб аталиши ҳам бежиз эмас. Эҳтимол, вафот этган кишининг жасади тепасида туриб махсус айтувчилар томонидан марсия айтиб йиғлаш одати қадимги турк қабилаларидан қолгандир. Эҳтимол узбек бахшилари қадимги аждолларнинг ички товуш ифода услубларидан ҳамон фойдаланиб, давом эттириб келаятгандир. Зеро, буни узбек фольклорининг ранг-баранглиги, унинг куй, лад ва айниқса ритмик тузилишида кўриш мумкин.

Шундай қилиб, УП-УШ асрларга келиб маҳаллий муסיқа анъаналари аниқ бўлиб қолди, халқ профессионал муסיқанинг оғзаки анъаналари шакли вужудга келди.

Араблар ҳукмронлиги даври УШ-IX асрлар тарихда ислом динини мажбуран қабул қилдириш ва маҳаллий халқларнинг тўхтовсиз кўзғолонлари билан жой олди. Бу кўзғолонлар аҳолининг меҳнаткаш табақалари манфаатларини ифодаловчи Муқанна раҳбарлигида “оқкийимлилар” номи билан машҳур бўлган жуда катта халқ ҳаракати 785 йил/га туртки бўлди. Маҳаллий зиёлилар ҳам араб босқинчиларга бўлган муносабатларни яширин ҳолда баён қила бошладилар. Бу Шуубийлар ҳаракатини келтириб чиқарди. Улар узларининг араб тилида яратган асарларида араблар босиб олган халқларнинг маданияти арабларнинг маданиятидан устун эканлигини таъкидладилар.

Ислом дини дастлаб муסיқани йўқотиш, ман этишга уринди. Бироқ, мусулмон руҳонийлари халқ оmmasини зарур томонга бошқаришда муסיқанинг кудратли қурол сифатида қандай аҳамиятли эканлигини тушунар эдилар. Шунинг учун ҳам муסיқага дин доирасида йўл бердилар.

Марказий Осиёнинг араб халифалигига қўшиб олиниши маълум даражада ижобий аҳамиятга ҳам эга эди. Чунки Марказий Осиёлик алломалар араб дунёсида туپланиб қолган қадимги Грек маданиятини ўзлаштира бошладилар.

Шунингдек, араблар ҳам ўз навбатида муסיқа санъати соҳасида маҳаллий аҳолидан купгина нарсаларни ўрганиб олдилар. А. Исфакхонийнинг араб тилида ёзилган “Кўшиқлар китоби”га кўра жуда куп Марказий Осиё халқлари куйларидан араблар фойдаланган.

IX асрга келиб Марказий Осиёда ҳокимият Сомонийлар қўлига ўтди. Феодал хонликлар мустақкамланди, шаҳарлар ривожланди. Марказий Осиё юз-йил давомида бу даврда чет босқинчилар ҳужумларига учрамади. Бу эса мамлакат ҳўжалиги ва маданиятининг гуркираб ривожланишига имкон берди.

Бу даврда ажойиб олимлар, шоирлар, муסיқачилар: машхур математик ва астроном Аҳмад Фарғоний, Ал-Жабрнинг отаси Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, ўрта аср шарқининг машхур файласуфи, муסיқа соҳасидаги ишлари замондошлари ҳамда ундан кейинги муסיқачилар авлоди учун асос бўлган Форобий, ўрта асрлардаги барча фанларга муносиб ҳисса қўшган буюк алломалар Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, буюк ҳадисшунослар Исмоил Бухорий ва Ат-Термизийлар яшаб ижод қилдилар.

Сомонийлар даврида шаҳарлар орасида Бухоро гуллаб яшнади, чунки у пойтахт эди. У мамлакат маданиятининг ҳам маркази эди. Подшоҳлар саройи муҳити ўз даврининг маънавий ва маданий йўналишларини ҳам белгилар эди.

Сарой шоирлари ва муסיқачилари ижодида асосий жанр-ҳукмрон шахсларни мақтайдиган ва шарафлайдиган қасида эди. Унинг муқаддима қисми /насиб/ да муסיқа жўр бўлар эди. Чолғу куйлари баъзан хос кечаларда алоҳида ҳам ижро қилинарди.

Мадҳиялардан ташқари, илғор ижтимоий кайфиятларни ифодалайдиган шеърлар ва муסיқа асарлари ҳам яратилар эди.

Х асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган Рудакий ўз даврининг машхур шоири ва муסיқачиларидан бири эди.

Бу даврга келиб фақат халқ оғзаки ижодида расм бўлган қадимги эпик афсона ва ривоятларга қизиқиш кучайди. Ўшалар асосида икки мисраси ўзаро қофияланадиган, ўн бир бўгинли мутақариб вазнида ёзилган қаҳрамонлик дostonлари вужудга келди. Бу дostonлар орасида Фирдавсийнинг Марказий Осиё халқлари афсоналари асосида яратган “Шоҳнома”си машхур эди.

Ўша даврларда арфа ва уд типидagi торли ҳамда пуфлаб чалинадиган най типидagi асбоблар кенг тарқалганди. Ўша даврнинг машхур асбоблари уд, чанг, най, руд, барбад ва доира кенг туге олган эди.

Ўша даврнинг машхур олими Форобий ўз даври муסיқаси ҳақида шундай дейди: “Жангларга мулжалланган чолғу асбоблари мавжуд, уларнинг овози баланд ва кескин, зиёрат ва рақслар учун, тўй ва қувноқ йиғилишлар учун, муҳаббат қўшиқлари учун ҳам махсус чолғу асбоблар бор. Айримларининг товуши кескин ва хазин бўлади, бир сўз билан айтганда, улар шунчалик кўп, шунчалик хилма-хилки, ҳаммасини санаб ўтиш қийин”.

Шундай қилиб, бу даврда чолғу асбобларида ижрочилик кенг кўламда ривожланди.

ЎЗБЕК ХАЛҚ МУСИҚА САНЪАТИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ТАРИХИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Ўз давлатчилигимиз, байроғимиз, гербимиз, мадҳиямиз, Конституция-мизга эга бўлишдек асрий орзумиз рўёбга чиқди. БМТ пештоқидаги жаҳон халқлари ва давлатлари байроғи сафида бизнинг ҳам ой-юлдузли гузал байроғимиз ҳилпирашида олам-олам рамзий маънолар бор. Мамлакатимиз ва миллатимиз тарихида шундай бир буюк янгиланиш бориши керак. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов миллий истиқлол мафкурасини яратиш муаммосини жамиятимиз кун тартибига қўйди.

Хўш, мафкура ўзи нима дегани? Баъзи сиёсат арбоблари жамият мафкурасини “тасаввурлар, тушунчалар, ғоялар мажмуаси билан бирликдаги тарғиботга хос бўлган маълум бир маслак, таълимот, дунёқарашдир” деб талқин қиладилар. Бошқа тоифа сиёсатшунослар “дунё ва ҳаёт фалсафасига даъвогарлик қилувчи ғоялар тизими- мафкурадир”, деб тушунадилар. Француз сиёсатчилари мафкурани тизим ҳолига келтирилган ғоялардир, деб таърифлайдилар, баъзи хорижий луғатларда эса “ мафкура таълимот /доктрина/ назария ташкил қилувчи ғоялар ва фикрлар мажмуасидир” дейилади. Бу фикрларга қўшилган ҳолда унинг қуйидаги қирраларини ҳам алоҳида таъкидлаймиз.

Мафкура ўз соҳибининг ижтимоий барқарорлигини ғоявий жиҳатдан таъминлаш вазифасини ҳам бажаради. Унинг яна бир вазифаси шундан иборатки, у ўз ижодкори бўлган ижтимоий гуруҳ ёки миллатнинг нураши ёки инқирозга юз тутишига тўсқинлик қилиб, унинг яшовчанлигини таъминлаб туради. Шу жиҳатдан у ўз соҳибини сақлаш тарғиботи ҳамдир. Мафкурасиз ҳар қандай давлат ёки жамият таназзулга юз тутиши турган гап. Асосий ижтимоий қадриятлар тўғрисидаги тасаввурларни фақат мафкура воситасидагина ҳосил қилиш мумкин. Энди истиқлолга эришган халқнинг, буюк давлат қураётган миллатнинг мафкураси бош асоси ўзлигини теран англаш ва Ватанга буюк муҳаббатидир. Бу дегани эса ўзинг мансуб бўлган халқнинг кечмиш тарихини, маданиятини, санъатини дилга жо қилиб, киндик қонинг томган тупроқнинг ўтмишини билиб, дилда ифтихор туйиш, шу замин, шу халқ, шу Ватан билан ўз қисматингни бир бутун, деб ҳис қилиш лозим.

Ўз халқингнинг мусиқа тарихини ўрганиш учун аввал унинг маданият тарихини урганишинг, маданият тарихини ўрганиш учун эса унинг халқ бўлиб шаклланиш ва давлатчилик тарихини ўрганишинг, халқинг умумий тарихини ўрганишинг учун эса умуминсоният тарихини ўрганишинг зарур бўлади. Чунки ҳар бир халқ тарихи умуминсоният тарихининг бир бўлагидир.

Инсоният тарихи дин туйғуси қадар кўҳнадир. Жамиятларнинг ибтидоий даврларида оталарнинг /улуғларнинг/ ҳурмат-эҳтиром қилиниши ёки аждодларга сиғинишнинг пайдо бўлиши тарих ва ватан шуурининг, инсоний ва миллий туйғуларнинг дастлабки белгилари эди. Қадимги халқ афсоналари, достонлари, ҳикоялари жамиятларнинг тарихга бўлган эҳтисжларидан келиб чиқар ва улар онгини шакллантирар эди. Булар жамиятнинг кечмишига доир яшаш, фикрлаш ва ишонишнинг акслари сифатида бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Чунки улар муҳим манба ҳисобланади. Биз ўз тарихимизни ўрганиш учун аввало ислом тарихини, умумтурк тарихини чуқур ўрганиши-

миз, тадқиқ қилишимиз керак. Агар биз дунё халқларининг афсоналардан ҳоли рост тарихини солиштирадиган бўлсак, ислом тарихи ҳам, умумтурк тарихи ҳам юнон тарихидан, маданиятимиз эса юнон маданиятидан устун бўлса устунки, кам эмаслигини кўрамиз. Чунончи, юнон ва оврупа тилларида “Историа” калимаси манбади ҳикоя маъносида келгани ҳолда, ислом ва турк дунёсидаги “Тарих” сўзи замонлар ўтиши билан қайд этилган ҳодисаларни ифодалайди. Башарият ҳофизасида мавжуд бўлган тарих шуурда яшар экан, миллатлар шахсиятини ўстиришга, маданият ва мафқураларини кувватлантиришга хизмат қилади. Ўз халқи тарихини билмаган миллатлар хотира ва идрокларини йўқотиб қўйган довдирларга ўхшайди. Бу алфозда яшаётган миллатларнинг юксалишга ёхуд ўзлигини муҳофаза этишларига кафолат йўқ. Тарих миллатлар келажagini яратишда улкан кўмакчидир. Ҳатто бугун ҳам миллатларнинг маданий савияларини, тарихни қанчалик билишларига ёки билмасликларига қараб баҳолаш мумкин.

Ўзбек халқининг тарихи бутун туркий халқлар тарихининг бир бўлаги экан, даставвал умумтурк тарихига қисқача бир назар солиб ўтайлик. Туркийлар эски замонлардан яқин-яқинларгача, яъни 2500 йиллик тарихлари давомида моддий-маънавий унсурлар орасида энг кўп мувозанат сақлай олган миллатдир. Дарҳақиқат, тарихда мёъёр ва эҳтиёткорлик, вазминлик ва адолатпарварлик билан иш юригган турк миллати мувозанат асосида миллий, диний, инсоний туйғуларига содиқ қолган. Уч қитъа ва кенг ўлкаларда қурилган тарихий туркий ҳокимиятлар мувозанат асосида ривожланган. Исломдан аввал Туркистон, ислом даврида эса Туркистон, Яқин Шарқ ва Туркия марказ бўлгани ҳолда Чин, Ҳиндистон, Афғонистон, Хуросон, Шарқий ва Ўрта Оврупа, Болқон, Эрон, Озарбайжон, Кавказ, Онадўли, Рум, Ироқ, Сурия, Миср ва Шимолий Африка бошдан оёқ туркларнинг истило, кўчиш ва ҳокимият майдонлари бўлган. Туркийлар бу ўлкаларда бир қанча давлатлар ва империялар қурганлар. Қадимий Хун ва Кук-Турк ҳоқонликлари, Оврупа хунлари, оқ хунлар, Ҳазор, Уйғур ва Булғор Уғуз Қорлуқ ҳоқонликлари, Музилмон итил Булғорлари ва Форухонийлар, Фазна, Хоразм, Миср, Сурия, Мамлук ва Ҳиндистон сўлтонликлари Туркистон, Ўрта Шарқ ва Олтин ўрта хонликлари, Темурийлар ва Бобурийлар империялари туркийлар тарихининг олтин саҳифаларидир.

Биз энди ўзбек халқи маданияти ва санъати тарихини тадқиқ этар эканмиз; илгари “буюқўрусчилик шовинизми” талқинларини улоқтириб ташлаб, тарихий рост талқинларга ўтишимиз, бутун тарихимиз ва маданиятнинг тадрижий йўлларини янгидан кашф этиб чиқишимиз керак. Бунинг учун олдин Шўро даври тарихимиз талқинларини асосли рад этишимиз зарурдир.

Узоқ вақтлар ўрус эроншунослари Бойкўлгача яшаган қадимги қабиалар шарқий эрон тилларида гаплашган деган илмий исботланмаган даъволарни қилиб келдилар. Кейинги йиллардаги тарихий, археологик ва антропологик тадқиқотлар у асоссиз даъволарни сўзсиз рад этди. Ҳақиқатдан ҳам Ёқутистондан Босниягача бўлган катта минтақада яшаётган ўттиздан ортиқ туркийзабон халқлар осмондан тушиб қолмаган, ахир. Агар ҳақиқатдан ҳам Бойкўлгача яшаган қадимги қабиалар фақат шарқий эрон тилларида гаплашганда эди, уларнинг бугунги авлодлари нақадар кўпчиликни ташкил қилган бўлур эди.

Ваҳоланки, 1986 йилги статистикага кўра эрон тилларида гаплашадиган халқларнинг умумжаҳон миқдори 75 миллион 836 минг бўлгани ҳолда, туркий тилларда гаплашадиган халқларнинг умумий миқдори 105 миллион 688 минг кишини ташкил этади. Уларнинг 30 миллион ортиқлиги қадимда ҳам туркийларнинг аجدодлари бу минтақаларда кўпчиликни ташкил этганлигини тасдиқлайди.

Туркийзабон ва форсийзабон халқлар қадимда ҳам, ҳозирда ҳам аралаш яшаб келаётгани очиқ ҳақиқат. Шунинг учун тарихий, табиий шароитлар тўғрисида бир қисм туркий қавмлар форсийлашиб, бир қисм форсий қавмлар туркийлашиб турганлиги ҳам бор гап. Шу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўрта асрлар ва хусусан ҳозиргача бўлган кейинги минг йилликда Марказий Осиё форсийзабон халқлари билан босим ҳозирги ўзбек халқининг аجدодлари кўпроқ аралашгандир. Бунга боис туркийзабон ўзбекларнинг Марказий Осиё халқлари орасида бирмунча нуфузи ва миқдори катталиги ва Марказий Осиё халқлари орасида давлатчилиги узоқ тарихи давомининг катта даврларида шу халқ вакиллари кўпроқ етакчилик қилганлигидадир. Яна шуни таъкидлаш керакки, айрим эронзабон гуруҳлар туркийлашганда айнан ўзбек туркийзабонини қабул қилганига боис, ўзбек тили Марказий Осиёдаги бошқа туркийзабонларга қараганда анча эртaroқ, бундан минг йиллар бурун ёзма адабий тил даражасига эришганлиги, Марказий Осиё-ижтимоий давлатчилиги вазиятидан келиб чиқиб, бу тил нуфуси форсийзабон билан гоҳ тенглашиб, гоҳ устун бўлиб, гоҳ қуий бўлиб турганлигидир. Яссавий “Ҳикмат”лар “и, Хоразмий дostonлари, Рабғузий қиссалари, ўзбек тилининг X-XI асрлардаёқ гўзал ёзма адабий тил даражасига эришганлигининг рад қилиб бўлмайдиган исботларидир. Демак, ўзбек тили” “Ҳикматлар”- ва “Муҳаббатнома”ларнинг гўзал ёзма адабий тили бўлгунга қадар Марказий Осиё минтақасида катта нуфузда кенг тасарруфидаги тил сифатида шаклланиб улгурган эди дейиш мумкин.

Биз қадимдан ана шундай катта тарихга, катта маданиятга, катта адабиёт ва тил маданиятига эришган халқ эканмиз, энди худди ўшандай катта санъат ва мусиқа тарихига ҳам эга эканлигимизни текшириб кўрайлик.

Халқимизнинг мусиқа маданияти унинг ўзи қадар қадимий ва катта тарихига эга, бутун-бутун созандалар ва хонандалар авлодларининг фаолиятларида мукамаллашган ва қарор топган халқ ҳамда оғзаки анъанадаги катта мутахассислашган мусиқа санъати бу ҳақида гувоҳлик беради. Марказий Осиёнинг қоқ марказида жойлашган Ўзбекистонимиз ҳудуди қадимдан инсониятнинг катта маданияти яратилган цивилизациясининг маркази бўлган.

Янги-янги археологик маълумотлар, аждодларимиз катта ва бетакрор поэтик ижодининг маҳсули бўлган бадиий асарлар ва миниатюралар, ўрта асрларда аждодларимиз ёзиб қолдирган беқиёс илмий мерослар-рисолалар, тарақатлари ўзбек халқи мусиқа маданиятининг шаклланиш жараёнлари ҳақида тўлиқ тасаввур бериши мумкин. Қадимги аждодларимиз мусиқа сарчашмалари улар билан бир ҳудудда аралаш ёки ёнма-ён ярашган бошқа халқлар мусиқа маданияти билан боғлиқ ҳолда ривожланган. Бу айниқса ўзбек ва тожик халқи мусиқасининг жуда кўп муштараклик жиҳатларида кўринади.

Айниқса Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаган туркий ва форсий қавмларнинг мусиқаси X-XI асрларгача бир бутунликни ташкил қилган, кейинчалик

бу ерда яратилган улкан мусиқа мероси ўзбек ва тожик халқлари мусиқасига асос бўлган.

Марказий Осиё халқлари ҳаётида тарихий чегараланиш жараёни бизнинг эраизгача бўлган биринчи минг йилликда бошланган бу халқлар — ўтроқ сўғдийлар, бақтрияликлар, хоразмликлар ва кўчманчи саклар ва массагетлар эди. Улар ҳақидаги маълумотлар Зардуштнинг буюк китоби “Овесто”да ҳам сақланиб қолган. Бизнинг аجدодларимизнинг мусиқа санъати шаклланиши ҳам ана ўша даврларга тўғри келади. Уруғчилик жамиятининг емирилиши ва синфий жамиятга ўтиш, Бақтрия, Сўғдиёна ва Хоразмда давлатларнинг пайдо бўлиши, ахмонийларнинг ҳарбий-маъмурий жиҳатдан бирлашувлари, Искандар Зулқарнайн давлати, Грек-Бақтрия подшолигининг вужудга келиши эраиздан олдинги VII асрдан то эраизнинг IV асригача бўлган жуда катта тарихий даврни ўз ичига олади. Бу давр эпик характерли мифологик қаҳрамонлар устун бўлган қадимги мусиқали поэтик ижоднинг юзага келиши билан машҳурдир. Марказий Осиёда яратилган “Овесто”нинг гувоҳлик беришича, худоларга сизғиниш билан боғлиқ бўлган турли маросимларда ҳам қўшиқ айтилган. “Овесто”нинг гимнлари-яшталарнинг ўзи ҳам речитатив тарзда ижро этилган. Гимнлар хор айтилиши мумкин бўлган банд ва тақропланувчи нақоратли ярим насрий, ярим вазели ривоятлардан иборат бўлган. Худоларга сизғиниш билан боғлиқ маросимларда муқаддас олов атрофида қўшиқ айтилган, рақс тушилган. “Овесто”да қайд қилинган бу маросимлар аждодларимизнинг ибтидоий-антик мусиқаси шакллари эди, кейинчалик аждодларимиз яшаган майдонларни А.Македонский босиб олди, ундан кейин Марказий Осиёда Грек-Бақтрия подшолиги вужудга келган. Эраизнинг бошларидан IV асрларгача бу худудларда Кушон империяси гуллаб яшнади. Шунинг таъкидлаш керакки, Кушонлар зарб қилган кўпдан-кўп тангалардаги битиклар қадимги турк тилида битилганлигини кўрсатапти ва бу империя қадимги турк империяларидан бири эканлиги тўлиқ исботланса ажаб эмас. Мана шу даврларда Марказий Осиё худудидида маҳаллий мусиқа шакллари билан Юнон мусиқа шакллари ҳам аралашди. Буни Термизнинг Айритомидан топилган чолғучилар туширилган сопол приз ҳам исботлайди. Бу ерда чолғучи қўлидаги мусиқа асбоби грек халқига таалуқлидир. Кушон империяси ва ундан кейинги исломгача бўлган даврда Марказий Осиёда Турк ҳоқонликлари ва Ахмонийлар таъсири кучли бўлди. Бу даврларда туркийзабон ва форсийзабон халқларнинг ўзаро аралашishi янада кучайди. Буларнинг мусиқа маданияти ҳам бир ўзонда олди ва ривожланди.

Марказий Осиёга машҳур бўлган ва кейинчалик Шарқ адабиётида ҳам афсонавий мусиқачи сифатидан тасвирланган Барбау Марвазий VI асрнинг охирида Марв шаҳрида дунёга келди. У ўз даврнинг йирик созандаси ва хонандаси эди. У VII асрнинг бошларида Эрон сосоний шоҳлардан бўлган Хисрав Парвиз саройида яшади. Тарихчилар берган хабарларга кўра Барбад жуда кўп мадҳиялар, тарихий қўшиқлар, ҳарбий қўшиқлар ижод қилган. Буюк Низомий ўзининг “Хисрав ва ширин” достонида Барбад мусиқаси ўз замонасида ҳаммани ҳайратлантирганини гапирди.

Дунё халқлари ичида туркий халқлар энг кўп дoston бор халқлар жумласига кирди. Бу халқларнинг энг қадимий дostonи “Қурқут ота китоби” дostonи антик даврларнинг буюк ёдгорлигидир. Кейинчалик бу халқларнинг

жумладан ўзбек халқининг жуда кўп буюк дostonлари яратилди. Бу дostonлар мусиқа жўрлигида ижро қилинар эдиким, бу ҳам илк мусиқамиз шаклланишимиз бир қирраси эди.

VIII-XIV асрларда бугунги миллий мусиқамизнинг юксалишига асос бўлган мусиқанинг буюк кўтарилишлар даври бўлди. Бу даврларда фақатгина Марказий Осиё эмас бугун дунё мусиқа маданиятида катта из қолдирган улкан мусиқашунослар Абу Наср Муҳаммад Ўзлуқ-Тархон Фаробий, улкан мусиқашунос ва буюк бастакор Сафиуддин Ал-Урмавий, ва Хожа Абдулқодир Марвазийлар дунёга келиши ва ижод қилдилар. Буларнинг ёзиб қолдирган рисодаларни тадқиқ қилар эканмиз. Халқимизнинг илк мусиқа санъатинини шаклланиш йўллари бизга тобора ойдинроқ намоён бўла боради. 873 йилда форобда туғилиб 950 йилда Дамашқда вафот этган шу бобомиз мусиқа назарияси ва амалиятдан бир неча қўлланма китоблар ёзиб қолдирган. Ана шу улўф китоблар ҳам бизнинг мусиқамиз шаклланиши тарақиётг жараёнлари туғрисида қимматли манбалар ҳисобланади.

Фаробий бобомиз уз асарларини уз даврининг илмий тили бўлган араб тилида битган булса ҳам ўзбекларнинг этник гуруҳи бўлган Ўзлуқ ва Тархон уруғларидан эканлигини ва шу уруғлар номини ўзига нисба қилиб, яъни тахаллусига қўшиб айтиши билан ҳам қадрлидир. Фаробийнинг “Китоб ал-мусиқа ал-Кабир” яъни “Улуғ мусиқа китоби” ва унинг асосий меҳнати битган “Китоб фи-ихсо ал-улуғ ва антариф” яъни “Фанларни синфлаштириш китоби” да мусиқанинг ўзига хос хусусиятларини қўғғ ва тукур бриталади. Бу нодир асарлар кейинги авлод олимларига мусиқанинг ва унинг шаклланиш тарихининг янги-янги қирраларини очишига муҳим калиф вазифасини ўтаган. Фаробий ўз даврида арабий, туркий ва форсий мусиқа санъатининг мукамал намуналар буларок ун сиккиз мақом борлигини ёзиб кетади. Фаробийдан кейинроқ бу мақомлар янада мукамаллашиб ва яхлит йирик гуркумларга айланиб то XVIII асргача ун икки мақом тарзида яшаб келди.

Ўрта асрларнинг яна бир буюк мусиқа бастакори Сафиуддин Ал-Урмавий эди. У киши ҳам туркийлардан бўлиб 1215 йилда туғилиб 1294 йилда Бағдодда оламдан ўтган. Бу киши Шарқда биринчи бўлиб мусиқа ёзувини кашф этган санъаткордир. Ундан “Мусиқа ва усул доиралари” трактати ҳамда “Муҳайяри Хусайний” мақомининг у кашф этган шарқ нота ёзувидаги нусхаси мерос қолган.

Айниқса Амир Темур ва унинг угиллари саройида яшаган буюк мусиқа назариятчиси ва бастакор Хожа Абдулқодир ижоди бизга ўзбек мусиқа санъатининг келиб чиқиш тарихи ва ривож йўллари ҳақида муҳим маълумотлар беради. Хожа Абдулқодирнинг туғилган йили ҳақида аниқ маълумотлар йўқ, 1434-35 йилларда Ҳиротда вабодан вафот этганлиги аниқ.

Хожа Абдулқодирдан “Жамъул алхон” ва “шарҳу-л адвор” номли қимматли рисодалар қолган. Буларни “Куйлар мажмуи” ва “Доиралар шарҳи” деб ўғириш мумкин. Бастакор Абдулқодир ўзи яшаган даврдаги куйидаги мақомларнинг борлигини ва уларнинг ижро йўллари ва усулларини ҳам баҳоли қудрат кўрсатиб кетади. Бу мақоллар Рост, Исфохон, Ироқ, Зарафқанд, Бузрук, Ҳижоз, Буслик, Ушшоқ, Хусайний, Зангула, Наво, Раховийлардир. Бундан ташқари Абдулқодир бу китобларида бизнинг аجدодларимиз бўлган ҳадимги турк мусиқаси ҳақида катта туркий мақомлар хусусида ҳам қиммат-

ли маълумотлар беради. Биз бу сўзларимизнинг ишончли бўлиши учун турк муסיқашуноси Рауф Яқоббекнинг XIV асрда яратилган Абдулқодирнинг ўша китобидан келтирган иқтибосини берамиз. “Нағмаларнинг таъсири борасида мундан бурун Ушшоқу, Наво-ву Бурслик туркларнинг миждозига мувофиқ деб айтиб эрдик, нечакам аларнинг таъсири шиждозни кучайтиргани учун турклар ушбу уч доирада куйлайдурлар. Чолғудан чиқарганларини “куглар” дерлар ва бўғиздан куйлаганларни “йирдула” ҳам дерлар. Хитой аҳли қошида куглар йил кунларининг сони билан баробар уч юз олтмиштадирким, кунда бир кугни ҳоқон мажлисда арз этипдурлар. Аларнинг қошида асли улугроғи тўққиз кугдир. Аларнинг исмлари будур: Улуғ куг, Аслончоп, Қутатку, Бурс, Қуладу, Бурс тарғай, Жантой, Ҳантой, Шяндок.

Бу кугларнинг аксари муҳаммас даврида бўладир ва баъзан рамал даврида ҳам бўладир. Аларни туркий-у муғилий абаёт ҳам дерлар. Аммо Ироқ турклари муътадилга кун мойилдирлар ва бу андоқ куйламоқ йўлидурким; Навода ё Ушшоқда ё Сеғоҳда Ироқ узра куйлайдур ва они форсий-у туркий абаёт ҳам дерлар...”

Хожа Абдулқодирдан келтирилган бу иқтибосдан кўриниб турибдики, уша XIY асрдаёқ турк мақом йўллари икки йўналишда ривожланиб борган. Бу Фарбий турк ижро йўналиши ва Шарқий турк ижро йўналиши. Туркий халқлар кунроқ шиждозли ва шиддаткор муסיқани ёқтирган. Шунинг учун ҳам мақомларнинг жушқин оҳангларга матнлар қўйганлар. Яна бундан шу нарса маълумки, уша XIV асрда соф туркийча тўққизта мақом борлиги маълум бўлади. Шарқий турк ҳоқонликлари доимий равишда Хитой ҳоқонликлари билан алоқада, халқлари эса аралаш яшаб келганликлари сабабли уларнинг муסיқаси ва мақом йўлларида ҳам Хитой халқлари оҳанглари муштараклигини кўрамыз, буни ҳозирги Шарқий Туркистон яъни уйғурларнинг муסיқасида ҳам кузатиш мумкин.

Фарбий турклар муסיқаси эса форс ва араб муסיқаси билан ўзаро муносабатда ривожланаётганлигини юқоридаги иқтибосдан билиб олса бўлади. Хожа Абдулқодир замонидан то XVII асргача Марказий Осиё халқларининг мақомлари бир-бирини тўлдириб, мукаммал бир шаклга кириб, XVIII асрдан Шашмақом номини олди. Улуғ аждодларимиз, мумтоз ҳофизларимиз мана шундай улкан муסיқа меросимизни ҳам асраб-авайлаб бизнинг давримизга етказиб келдилар. Шундай қилиб, муסיқамиз тарихи халқимиз тарихининг бир қисми бўлиб, узоқ ва улуг йўл босиб келмоқда.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МУТАФАККИРЛАРИ ИЖОДИДА МУСИҚА

Биз аждодларимизнинг 2500 йиллик ёзма тарихига назар соладиган муҳим шахсонларимизнинг орасида туркийлар нисбатан синмаган, бутун, моддий, маънавий ва маданий мувозанатини яхши сақлаган халқлар сирасига киратишимиз шай. Шимолий муз иммонидан Ҳиндистоннинг марказигача, Камчаткадан Овropaнинг киндигигача, Можористондан Саҳрои Кабиргача бўлган ҳудудлар оғибоболаримизнинг кўчиш, истеъло қилиш, ҳокимият ўрнатиш майдонлари бўлган. Бу кенгликларда эрадан олдинги даврлардан яқин асрларгача Хунлар, Кук-Турклар ҳоқонликлари, Овropa хунлари, Оқ хунлар, Хазар, Булғор, Уйғур, Ўғуз ва Қарлук хонликлари, Итил Булғорлари ва Қорахонийлар, Туркистон ва Ўрта шарқ ҳамда Олтин Ўрда хонликлари, Темур ва Бобур империялари ташкил топган.

Бу ўнлаб ҳоқонликлар, хонликлар, султонликлар, империяларнинг ўз тарихи, адабиёти, меъморчилиги, маданияти, маърифати, мусиқаси инсониятнинг келгуси тараққиётида муҳим аҳамият касб этганлиги, бугунги тараққиётнинг босқичлари эканлиги жуда кўп тадқиқотчилар томонидан ўрганилган ва яна ўрганилади.

Биз шу улкан туркий тарихнинг олтин саҳифаларидан бири бўлган Темурийлар даври мутафаккирлари ижодида мусиқанинг ўрни қанақа бўлганлиги, умуман ўша давр мусиқаси ва мусиқачилари хусусида қисқача баҳоли қудрат фикр юритишга уриниб кўрамыз.

Темурийлар даври XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрнинг биринчи ўн йиллигигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу Темурийларнинг Марказий Осиё ва Хуросон, умуман Ўрта Шарқда ҳукмронлик қилган 160 йиллик тарихини қамраб олади.

Бу ҳудудда XVI аср бошларида темурийлар инқирозга учрагандан кейин XVI асрнинг иккинчи ўн йиллигидан /кейин/ бошлаб Темурнинг яна бир авлоди Буюк Бобурийларнинг Ҳиндистонда уч ярим асрлик ҳукмронлик даври бошланади.

Темур ва темурийлар даври жаҳон давлатчилигида, фанида, маданиятида, адабиётида, меъморчилигида, тасвирий санъатида ва мусиқасида бетакрор из қолдирди ва у бу кунгача жаҳон олимларининг тадқиқот майдони бўлиб келмоқда.

Маълумки, Темур истеъдодли кишиларни қадрлаган. Империяси, ҳудудидаги ноёб ҳунармандларни, олиму санъаткорларни пойтахт таклиф қилган. Темур даврида Самарқандда буюк муҳандислар, етук олимлар, бетакрор бастакорлар истиқомат қилган. Темур даври мутафаккирларининг бир қисми бевосита Темурнинг ўз авлодларидан бўлса, катта бир қисми бу хонадонга яқин асрларнинг авлодлари бўлишган, бир қисми эса беҳудуд давлатнинг турли жойларидан келтирилган.

Темур даврида баъзи манбаларда кўрсатилган маълумотларга кўра урми-ялик Сайфиддин Абдулмумин- энг ёши улуг буюк бастакор Темур саройида яшаган. У Қашқарнинг Урмия шаҳридан келтирилган. У ўзи кашф этган оҳангларни ёзиш усули билан “Хусайний” деган кунини ёзиб қолдирган ва у бизнинг кунларгача етиб келганлиги адабий манбаларда қайд этилган. XIX асрда

“Танбур чизиғи” деган оҳангларни ёзиш усулини яратган Комил Хоразмий мана шу Сайфиддин ал-Урмавийнинг оҳанг ёзиш усулини такомиллаштирган ва фойдаланган бўлса аҳтимол. Сайфиддин ал-Урмавий ҳақида бошқа маълумотлар тополмадик.

Темур саройининг иккинчи бир буюк мусиқашуноси мароғалик Хўжа Абдул Қодир Нойидир.

Абул Қодир Нойи темурийлар даврининг йирик мусиқашуноси мутаффақкирларидан бўлиб, мусиқа ҳақида “Жамъул алхон” ва “Шархул-адвор” номлик китоблар ёзиб қолдирган. У жуда кўп умрини туркий султонлар саройида ўтказган. Амир Темур саройига келгунча Элхоний султонлардан Султон Увайс саройида яшаган. 1393 йилда Амир Темур Бағдодни забт этганда Ироқ ҳокими Султон Аҳмад жалойирнинг хонадони, бағдодлик қўли гул усталар ва хунармандлар билан бирга Хўжа Абдул Қодир ҳам Самарқандга кўчирилган. Мазкур асарларини бастакор Самарқандда ёзган бўлиши ҳам мумкин.

Хожа Абдул Қодир бу асарларида бизнинг қадимги туркий мусиқамиз хусусида қимматли маълумотлар қолдирган. Турк олимлари Купирилизода ва Рауф Яқтобекларнинг Хожа Абдул Қодир асарларидан олган иқтибосларига кура турк мусиқасининг бизда қолган энг бурунги излари бахши, узон, кубуз сўзларида ифодаланади. Бахши сўзи ҳозир ҳам дўмбира чалиб дoston айтувчиларга нисбатан ишлатилади. Шунингдек, ўрта аср уйғурларида бахши сўзи котиб маъносида ҳам ишлатилган. XIII аср Элхонийларнинг ёзма манбаларида илоҳиётдан фол очувчи кохинлар ҳам бахшилар дейилган. Худди шундай ўзбек кўнғирот уруғларида ҳозир ҳам тақдирдан фол очувчи кушночлар бахши дейилади. Демак, қадимги туркда кохин-бахши-шоир-мусиқашунос бир илоҳий илҳом туйғули юзага чиқадиغان истеъдод саналиб “бахши” сўзи билан ифодаланган. Чунончи, узон сўзи ҳам ўғуз туркчасида айнан бахши дегани экан.

Хожа Абдул Қодирнинг ёзишича, қадимги туркларда уч усул доираси бўлиб, “кўк”лар деб аталган. Қадимги турк ҳоқонлари саройида эса қадимги хитойлар куйлари билан чатишиб кетган куйидаги тўққиз кугнинг 360 та тармоқ куйлари ижро қилинар экан. Тўққиз куг куйидагича номланган: Улуғ куг, Арслончоғ, Бурс, Куладу, Кудадғу, Бурстарғай, Жантой, Хантой, Шандок. Қадим туркийлар чолғудан чиқариладиган оҳангларни куглар, овоз билан айтиладиганини эса “йир” ҳам “дула” дейишади.

Бу кугларнинг аксари Мухмаммас даврида бўлади ва баъзан рамал даврида ҳам бўлади. Аларни туркий умуғулий абаёт ҳам дерлар. Аммо Ироқ турклари, мўтадилга кўпроқ мойилдурлар ва бу андоқ куйламоқ йўлидирким, Навода ё Ушшоқда ё Сегоҳда Ироқ узра куйлайди. Ва ани форсийу туркий абаёт ҳам дерлар. Бу абаёт рамал баҳрида бўлғай “Хожа Абдулқодирнинг бу гапларидан кўриниб турибдики, XIII асрдаёқ қадимдан ёнма-ён, аралаш яшаб келган халқлар туркийлар, форсийлар ва хитойларнинг мусиқаси ва шеърияти бир-бирига сингиб кета бошлаган экан.

Тарихий манбаларга қараганда Хожа Абдулқодир 1399 йилда Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ саройида Табиризда пайдо бўлади. Бу даврда Мироншоҳ давлат ишларини ўз ҳолига ташлаб кўяди, фақат маишатга берилиб кўнглига келган ишларни қила бошлайди. Хон авлодидан бўлган хотини Хонзодабегимни ҳам бесабаб бир неча марта жазолайди. Хонзодабегим Султони-

ядан тўғри қайнотаси Амир Темур олдиға Самарқандға келиб бутун воқеаларни сўзлаб беради. Бундан Амир Темур қаттиқ дарғазаб бўлади ва Озарбаижонда ўзи тартиб ўрнатиш учун қўшин тортади. Энг дахшатлиси, Мироншонинг маишатида доимий хизматга жалб қилинган созандалар ва бастакорлардан бир гуруҳи Мавлоно Кўхистоний, Кутбиддин Нойи, Ҳабиб Удий, гуянда Абдулмўминлар бегуноҳ дорға тортилиб кетади. Буларнинг орасида битта Хожа Абдулқодир қочиб қутилади.

Амир Темурнинг “Етти йиллик юришлари даврида, яъни 1402 йилда, Яқин Шарқ юришларида Хожа Абдулқодир Амир Темур ҳузурига тутиб келтирилади. Хожа Жаҳонгирни кўргандан чиройли овоз билан “Куръон” тиловат қилишга тушади. Амир Темур ўшанда “Хожа кўрққанидан ўзини “Куръон”га урди”-дейди ва уни авф этади.

Шоҳрух Мирзо ва Улуғбеклар даврида ҳам бир гуруҳ мусиқа мутафаккирлари фаолият кўрсатди. Буларнинг бошида зўр мусиқа билимдони ва ижрочиси бўлган Улуғбек Мирзонинг ўзи турарди. Булар Дарвиш Аҳмадий, Султон Аҳмад Ҳисомий, Абдулвафо Хоразмий, балхлик Мавлоно Соҳиб, шаҳрисабзлик Абулбарак, ҳиротлик Хўжа Юсуф Бурхонлар бўлишган. Бу етук санъаткорлар Шоҳрух ва Улуғбек Мирзо саройида яшашиб, мавлоно Лutfий, Гадий, Атойи, Саккокий, Саид Аҳмад, Хоразмийларнинг ўтли ғазалларига мусиқалар басталашиб, катта маҳорағ билан ўзлари ижро қилишган ва иқтидорли ёшларни тарбия қилганлар.

Мовароуннаҳрда Улуғбек султон ўлдирилгандан кейин бу ерда узоқ вақт нотинчликлар ҳукм сурди. Хуросон мулкида эса Ҳусайн Бойқаро тахтни эгаллаб, барқарор осойишталик ўрнатди. Навоий бошчилигида Темурийлар ҳукмрон бўлган жами ҳудудларда яшаётган илм-фан ва санъат аҳли алломаларига хайрихоҳлик кўрсатди. Шу боис жуда кўп адабиёт, фан, санъат намоёндалари Ҳиротга - Ҳусайн Бойқаро ва Амир Алишер Навоий муҳитида жамланди. Бу муҳитдаги ҳамма соҳанинг улуғ зотларини санаса рўйхат чўзилиб кетади. Шу боисдан биз фақат уларнинг мусиқа соҳасига улкан хизмат қилганларнигина санаб ўтамиз ва улардан ҳам айримларининг мусиқий фаолиятини шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида мусиқа устозлари Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Саид Муҳаммад Паҳлавон, Ҳожа Дехдор, Устод Қулмуҳаммад Удий, Шайхи Нойи, Ҳусайн Удий, Камолиддин Биноий каби ўнлаб мусиқа билимдонлари, шоир ва ояимлар фаолият кўрсатишди. Абдурахмон Жомий бевосита Навоийнинг илтимосига кўра ўз даврига мос ва тушунарли қилиб мусиқа рисоласи битди. Шунингдек, ўзи куйлар ҳам басталади. Мавлононинг “Нақши Мулло” куйи ўша замонларда ҳам машҳур бўлган экан. Бу куй бизнинг кунларгача ҳам етиб келган. Навоийнинг дўсти ва шогирди Мавлоно Саид Муҳаммад Паҳлавон ҳам машҳур созанда ва бастакор бўлиб, манбаларга кўра “Рост” мақомининг панжгоҳ ашула йўлларини у киши ижод қилган деган тушунчалар бор.

Ҳазрат Навоийнинг ўзлари ҳам замонасининг номдор бастакори бўлган. Мир Алишернинг бастакорлиги хусусида ўз замонасининг буюк билимдони, беназир Борур Мирзонинг сўзларини айнан келтирамиз: “Алишербек яна мусиқада яши ноъмалар боглабдур. Яхши нақшлари, яхши пешравлари бордур. Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум

эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлгай. Устоз Қулмуҳаммад, Шайхи ной Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбияти ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар”.

Маълумки, Бобур Мирзо Ҳазрат Навоийни “кўп ва хуб” ёзган устоз шоир сифатида эътироф этиб, баъзан бадиятида айрим нуқсонлар ҳам борлигини бемалол айтиб ўтган. Лекин Навоийнинг бастакорлигига юқорида берилган бенуқсон баҳо-Навоийнинг нақадар улкан бастакор ва бенуқсон мусиқий устоз бўлганлигини кўрсатади.

Навоий ўзининг “Мезон улавзон” рисоласида ўша давр ўзбек мусиқаси хусусида қимматли маълумотлар ёзиб қолдиради. Ўша пайтлар турки-ўзбек улусида “аргуштак” исмли куй борлигини айтиб кетади. Яна қуйидаги мисраларни келтириб:

Ай ҳуснингга зарроти жаҳон ичра тажалли

Мазхар сенга ашё,

Сен лутф била кавну мокан ичида мавла

Олам сенга мавла.

Бу шеърӣ вазн араб ва форсийда йўқлигини айтиб, бир туркий-ўзбекча машҳур бўлган куйга мос келтирмоқ учун ўша замон шоирлари - 14 бугунлик ғазалга яна 6 бугун қўшиб, бунӣ шеърӣ мустазод жанри деб атаётганини ёзади. Навоий бунда мусиқа вазнига шеър вазни мослаштирилган дейди. Шунингдек, Ҳазрат Навоий даврида ҳам “қиз кўчириш”, келин тушириш туйларида ёр-ёр айтилишини мароқ билан ёзиб, ғоят таъсирлик куйлиги, мисралар охирида “ёр-ёр” айтилишини, аммо аруз вазнига туғри келмаслигини айтади ва қуйидаги шеърӣ мисолни келтиради:

Қайси чамандан эсиб келди сабо ёр-ёр,

Ким домидан тушди ўт жошим аро ёр-ёр

Бундан ташқари Навоий “ғоятдан ташқари дилпазир ва рух афзо яна бир “турки” борлигини келтирадики, бунӣ профессор Фитрат мақомларининг кўпларида қўлланадиган “турк авжи” қисми бўлса керак-деб айтади. Шунингдек, Навоий кўнғрот узонларнинг узмоғи, ўзбекларнинг будай-будайи вазнига рост келмайди дейди. Бу дегани бахшиларнинг бахшиёнаси, ўша давр ўзбек-туркчасидаги улан-айтишувларнинг вазнига рост келмаслигини айтмоқда.

Энди Бобур Мирзо улкан бастакор” яхши нақшлари ва яхши пешравлари бор” деб тан олган Навоийдан бизгача етиб келган куйлар борми деган савол туғилади.

Бунда биз профессор Фитратнинг талқинларига таянамиз.

Абдурауф Фитратнинг келтирган далилига кура, ҳозирги машҳур, “Қори наво” куйи олдинги асрларда халқ орасида “Қадри Навоий”, баъзи жойларда эса “Қари Навоий” шаклида аталган. XIX аср охири бизнинг асримизнинг бошларидан бу куй “Қори наво” бўлиб кетган деган фикрлар билдиради. Биз ҳам устоз Фитратга қўшилгимиз келади.

Темурийлар даври мусиқий устозларидан бири Ҳусайн Бойқаро саройида яшаган, ҳазрат Навоийнинг дўсти ва шогирди Саид Муҳаммад Паҳлавон бўлган. Бу одам Султон Ҳусайннинг биринчи полвони бўлиши билан бирга, энг етук созандаси ва бастакори ҳам бўлган. Бу киши Бойқаро саройининг катта кушгирлик ва мусиқашунослик мактабини бошқарган. Шунингдек, Навоий даврининг машҳур шоирларидан бири Камолиддин Биноий ҳам му-

сиқанинг етук алломаларидан бири булган ва рисоалар ёзганлиги, куйлар басталаганлиги кўпгина манбалар орқали бизгача етиб келган.

Юқоридагилардан кўринадики, Форобийлар замонидан бошлаб “илми ийқоъ” билан “илми аруз”-яъни мусиқа ритмикаси билан шеър ритмикаси ёки булмаса, мусиқа усули билан шеър вазни эгизак фанлар сифатида урганлиб келинган. Ҳар бир баркамол зиёли бу иккала фан назариясини ва амалиётини тенг ўзлаштиришга ҳаракат қилишган.

Темурий даврининг яна бир буюк мусиқашуноси, ҳазрат Навоийнинг кичик замондоши сўзсиз бу Бобурдир. Бобур Навоийданда кўпроқ мусиқага оид хабарлар етказувчи қимматли “Мухтасар” каби рисоаларни ёзиб қолдирган, Навоийда тилга олинган ўзбекча мусиқий атамаларга аниқликлар киритиб тавсифлаб кетган Бобур ўзининг

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимۇ,
Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдимۇ.*

ғазали ўша даврнинг “Тархоний” деган бир куйи билан айтилиб, туркий улусда жуда машҳур эканлигини айтади ҳамда шу куйнинг “тақсими бир даврда, аёлғуси бир даврда” дейди. Бу ерда Бобур Мирзо айтаётган мусиқага оид “тақсим” ва “ёлғу” сўзларининг маъноси нима экан?

“Давр” мусиқий атама сифатида фанга IX асрда кириб келди. У дастлаб Ал-Киндий, Ал-Форобий, Ибн Сино каби буюк алломалар асарларида мустаҳкам мусиқий атама сифатида яшай бошлади. “Давр” улар асарларида мусиқанинг ўлчам ритмик доиралари, ритмик шакллар сифатида, кейинроқ эса “давр” ёки унинг кўплиги “адвор” мусиқанинг умумий жами қонун-қоидалари тизими маъноларида ишлатила бошланди. Ҳазрат Навоий ҳам “адвор”-ни мусиқага оид фан эканлигини шундай ифодалайди.

*Илми адвору фанни мусиқий,
Мендин ул илм бўлди таҳқиқий.*

“Тақсим” сўзи ҳозирги Туркияда ва шунингдек, бир қанча араб мамлакатларида ҳозир ҳам муенқа атамаси сифатида ишлатилади. Араб мусиқашунослари “тақсим”-чолғу импровизация жанри бўлиб, туркий халқлар мусиқа санъатидан арабларга утган деб тушунтиришидаи. Демак, бизнинг боболаримиз ижод қилган чолғу ижро -топқирлик- яъни импровизация жанри-“ тақсим”номи билан Туркия ва Яқин Шарқ мамлакатларида мусиқа атамаси сифатида ҳамон яшаяпти.

“Аёлғу” эса ижронинг айтим йўлидир. Бояги “Тархоний” куйининг чолғу қисми- яъни бошланиши ва ораларидаги чолғу паузалари билан ашула-айтим қисми усулида фарқ борким, Бобур “тақсим” билан “аёлғу”си бошқа-бошқа даврда деяпти. Навоий ҳам “аёлғу” хусусида шундай дейди:

*Аёлғунинг неча ёр-ёр ўлғуси,
Менинг йилларим зор-зор ўлғуси.*

Энди диққатга сазовори шуки, Бобурнинг ўша “Тархоний” куйига солиб ижро қилинган ғазали ҳозир ҳам “Рост” мақомининг “Қашқарчай савти калон” шўъбаси бўлиб ижро қилинади. Лекин бунда мусиқаси усули билан сўз айтиш усулида фарқ йўқ. Демак, ўша пайтдаги “Тархоний” куйи билан “Қашқарчай савти калон” бошқа-бошқа куйлардир.

Шунингдек, Бобур Мирзо “орғуштак” мусиқий атамаси хусусида ҳам бизга аниқ маълумотлар беради. У ёзади: “Султон Ҳусайн Мирзо замонида

яна бир суруд чиқтиким, туркийга ўқ мавсум бўлди, анга даги ушбу вазни тақсим қилурлар, ул даги икки даврда боғланибдур:

Келгил эй оромижон, печа тортмай иптисор,

Қилди ҳажринг потавон, қилди шавқинг беқарор.

Бу вазн турк орасида “қўшиққа мавсум. Орғуштак битарда бу вазн тақсим қилурлар”. Демак, Бобурнинг кўрсатишича арғуштак-ашула-рақс жанридир. У ҳозирги фольклор-этнографик-ашула-рақс жанридир. У ҳозирги фольклор-этнографик-ашула-рақс дасталарининг ижро услубларининг ўзгинасидир.

Ҳазрат Навоий ҳам “арғуштак” қандай мусиқий тушунча эканлигини қунидаги мисраларда аниқлаштириб қўйган:

Хуш улки, базмда ойлар тепарда арғуштак,

Шоҳ анда танбур чалиб, Навоий деса қўшиқ.

Демак, “арғуштак” созлар ва ҳофизлар жўрлигида ижро қилинадиган шўх якка ва жамоа бўлиб ижро қилинадиган рақсдир.

Сўзни мухтасар қиладиган бўлсак, Темурийлар даврида, Темурийларнинг ўзидан ва улар бошқарган ҳудудлардан буюк мутафаккирлар етишиб чиқди. Улар фан, маданият, адабиёт, меъморчилик, мусиқа, тасвирий санъат соҳасида қилган ва қолдирган бебаҳо мерослари билан инсон шанини яна юксакликларга кўтардилар. Улар бугун ҳам, келажакда ҳам бутун илғор инсониятнинг ва меросхўр авлодларнинг ғурури бўлиб, мангуликка даҳлдор бўлиб қолавердилар.

ЎЗБЕК ХАЛҚ МУСИҚАСИНИНГ КЕЙИНГИ ТАРАҚҚИЁТ ЙЎЛЛАРИ

Муסיқа илмидан мукаммал билим бериш, қадим-қадим замонлардан, яъни эрамиздан олдин қадимги шарқ мамлакатларида бошланган. Хитой, Ҳиндистон ва Юнонистон каби мамлакатларда милоддан олдин ҳам профессионал муסיқа мактаблари мавжуд булган. Ўрта асрларга келиб Европанинг турли жойларида ҳам муסיқа билимгоҳлари вужудга кела бошлади. Бу билимгоҳлар католик черковлариға хизмат қиладиган хор ва машшоқларнинг профессионал мактаблари эди. Халқ муסיқа санъатининг ривожланиши, халқ театр ва оркестрларининг кўпайиши муносабати билан дунёвий муסיқа таълими кенгайди, турли муסיқа мактаблари, муסיқа-чолғучилар устахоналари ташкил топди. 17-асрга келиб Фарбий Европа мамлакатлари, жумладан, Италия, Франция каби мамлакатларда олий муסיқа билимгоҳлари-консерваториялар очилди.

18-асрдан бошлаб эса Россияда ҳам муסיқа билимгоҳлари ташкил топа бошлади. 1862 йилда Петербургда, 1866 йилда эса Москвада консерваториялар очилди. Бу олий муסיқа даргоҳларидан рус ва жаҳон муסיқа маданиятининг улуг арбоблари Чайковский, Римский-Корсаков, Шостакович ва бошқалар етишиб чиқди.

XIX-XX асрда Россия мустамлакаси булган халқлар муסיқаси ҳам рус муסיқаси таъсирида бўлди. Инқилобдан сўнг Россияда муסיқа таълимининг куйидаги давлат режими барпо этилди. 7 йиллик бошланғич муסיқа мактаблари, ўрта маълумотли муסיқачи кадрлар тайёрлайдиган 4 йиллик муסיқа билим юрилари, олий илмгоҳлар қошида 11 йиллик махсус муסיқа мактаблари, олий ўқув юртлари-консерваториялар ва улар ҳузурида аспирантуралар.

Бошланғич муסיқа мактабларининг мақсади болаларда муסיқага ҳавас уйғотиш, уларни бирор чолғу асбобида чалишга ўргатиш, муסיқа назариясидан дастлабки билим беришдан иборат. Қобилиятли ўқувчилар муסיқа билим юртлариға кириб муסיқа маълумотларини давом эттирадилар. Олий ўқув юртлари ҳузуридаги ўрта махсус муסיқа мактабларида муסיқага ўта қобилиятли болалар ўқийди. Муסיқа билим юртини тугатган истеъдодли ўқувчилар конкурс орқали олий илмгоҳларга қабул қилинади. Муסיқа олий ўқув юртлари муסיқа таълимининг барча ихтисослари бўйича олий маълумотли мутахассислар тайёрлайди.

Шунингдек, мамлакатимизда турли умумий таълим муסיқа мактаблари, болалар филармониялари, хор студиялари, халқ университетлари, клублар ва улар ҳузуридаги хилма-хил бадиий коллективлар халқимизни муסיқий - эстетик тарбиялашда хизмат қилади.

Ўзбекистонда муסיқа таълими тарихий тараққиётиға бир назар соладиغان бўлсақ, қадимги цивилизациянинг бешикларидан бири булган Ўрта осиянинг юраги бўлмиш Ўзбекистонда бошқа барча фанлардек муסיқа санъати ҳам қадимдан ривожланган. Бунинг аждодлардан бизга мерос бўлиб қолган улкан муסיқа меросимиз тасдиқлайди. Халқимизнинг муסיқа санъати ёдгорликлари то бизнинг кунларгача мукаммал етиб келишида халқимизнинг муқаддас анъаналари кўл келган. Бу анъана, бирор соҳанинг мутахассиси булган киши ўша соҳани мукаммал эгаллаши ва ўзи ҳам уни бойитиши, кейинча-

лик уни ўз фарзандлари ҳамда шогирдларига мукамал ўргатиши яъни уни ишончли қўлларга топшириб кетиши анъанаси бўлган. Нота ёзувини билмаган ота-боболаримиз ана шундай йул билан ўз мусиқа санъатларини келажак учун асраб-авайлаганлар. Ўзбек халқининг асрдан-асрга, авлоддан-авлодга ўтиб, ривожланиб келган улуғ санъат меросига ашула-қўшиқ ижрочилик йўллари, чолғу ижрочилик йўллари, халқ оғзаки қўшиқ-дostonчилик йўллари, халқ ривоятчилик ва эртаклилик йўллари кирган.

Бундан ташқари юксад қуръон қироатхонлиги, етук азончилик ва бадиҳа маддоҳликлар ҳам санъатнинг ажралмас қисмлари ҳисобланган.

Қадимги Ўзбекистон шаҳарларида санъаткорлар ихтиёрий гуруҳларга уюшиб фаолият кўрсатишган. Баъзи катта шаҳарларда бундай гуруҳлар бир нечта бўлган. Бу гуруҳлар фақат хонанда ва созандалардан иборат бўлмай, балки уларнинг орасида қизиқчилар ва қўғирчоқбозлар ҳам бўлишган. Ибратли томони шундаки, бу гуруҳлар санъатнинг турли жанрлари бўйича ўзаро мусобақа олиб боришган ва бир-бирларини рағбатлантириб, бойитиб боришган. Бу гуруҳларнинг бошида элу юртга танилган устоз санъаткорлар турган. Айниқса бу гуруҳлар ўзаро уюштириб турадиган мақомхонлик кўриклари юксад маҳорат мактаби вазифасини ўтаган. Бунда маълум бир гуруҳ кўннинг маълум бир соатигача мақомнинг маълум бир қисмини ижро этган, навбатдаги гуруҳ эса улар тухтаган жойдан давом эттириб кетаверган, шундай қилиб, мақомхонлик бир неча кундаб давом этган.

Қадимги ўзбек санъаткорлари ўз санъатини чойхоналарда, майдонларда, дорбозлик уйинларида, халқ сайилларида намойиш қилганлар. Бундан ташқари шоҳлар ва амирлар саройларида ҳам энг сара мусиқачилар хизмат қилишган.

Улар замонасининг етук шоирлари томонидан яратилган сара шеърларга куйлар басталаганлар ва ижро қилганлар. Қадимда ижрочилик маҳоратининг чўққисига чиққан ўзбек санъаткорлари ўз санъат мактабларини яратишга ҳаракат қилишган, бунинг учун улар халқ орасидан энг истеъдодли ўғил болаларни танлаб олиб якка тартибда ўз маҳоратларини ўргатишган. Бундай шогирдлар бир-иккитадан ошмаган, улар 10-15 йиллаб ўз устозларидан ажралмай улар маҳоратининг ипидан игнасигача ўрганишган. Шундай қилиб, бу устоз-шогирдликнинг анъанавий занжири авлоддан-авлодга ўтиб, уланиб келаверган. Шунинг учун ўзбек мақомчилигининг Тошкент-Фарғона, Хоразм, Бухоро йўллари ҳам, ўзбек дostonчилигининг Самарқанд, Сурхондарё-Қашқадарё йўллари ҳам, қўшиқчилик ва чолғучиликнинг Фарғона-Тошкент, Хоразм, Бухоро-Самарқанд йўллари ҳам омон-эсон бизнинг кунларгача етиб келган.

Мусиқа илми алломалари IX асрдан бошлаб бу фан соҳаси ҳақидаги ўз илмий қарашларини ва мулоҳазаларини катта трактатлар ва рисоаларда ёзиб қолдиришган. Мусиқа илми назарияси ва амалиётининг илк бош китобларини яратган олимларнинг бошида бобокалонимиз Муҳаммад Фаробий турадилар. Фаробийнинг “Китоб ал-мусиқа ал Кабир” ва “Улуғ мусиқа китоби”, “Китоб фи-л мусиқа” яъни “Мусиқа ҳақида китоб” ва ниҳоят унинг асосий меҳнати сингган “китоб фихсо-ал улум ва аттаъриф” яъни “Фанларни синфлаштириш китоби” да мусиқанинг ўзига хос хусусиятлари кенг ва чуқур ёритилади. Бу нодир асарлар кейинги авлод олимларининг мусиқанинг янги-янги қирраларини тадқиқ қилиши учун калит вазифасини ўтаган. Бундан ташқари, Амир Темур ҳузурда яшаган машҳур мусиқачи ва бастакор Абдулқодир Мароғий

ҳам муסיқа илми ҳақида катта трактат ёзиб қолдирган. Ўрта Осиёнинг машҳур шоирлари Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг ҳам муסיқа ҳақидаги рисоалари муסיқа илми дурдоналаридан ҳисобланади.

XVII асрда Ўрта Осиё муסיқачиларининг пири саналган Дарвишали Чангийнинг муסיқа ҳақидаги тарктатини шарқ муסיқачилари мажмуаси дейиш мумкин, чунки у бу ишида IX асрдан то ўз асригача бўлган машҳур муסיқачи-бастакорлар ҳақида қимматли маълумотлар беради. Бу тарктатда биз буюк шоирлар Рудакий ва Фирдавсийлар ҳам машҳур муסיқачилар эканлигини ҳам биламиз: муסיқачилар: Мавлон Мирогий чангий Бухорий, Сулгон Муҳаммад удий Самарқандий, Хужа Юсуф Андижоний, Мавлон Мир Гурий, Нажмиддин Кавкабий Бухорий, Сайид Аҳмад Меҳтар Мирогийлар билан танишамиз.

Октябрь тўнгарувида кейин Россия ўзининг Марказий Осиё худудларидаги, жумладан Ўзбекистонда бир мунча маланий-маърифий ишлар қилди. 1981 йил мартда халқ маорифи совети ва 1919 йилда эса Туркистон халқ маориф комиссарлиги ташкил топди. Маориф комиссариатида бошқа фанлар қатори санъат булими ҳам бўлиб, у уч кичик бўлимларни ташкил этарди. Улар куйидагилар эди: муסיқа булими, театр булими ва тасвирий санъат булими. Муסיқа булими зиммасига куйидаги вазифаларни адо этиш юклатилган эди:

1. Ҳар хил типдаги махсус ва умумтаълим муסיқа мактаблари тармоқларини ташкил этиш.

2. Биринчи навбатда тубжой миллат болалари ўқийдиган ягона меҳнат мактабларида муסיқа таълимини йўлга қўйиш.

3. Бор имкониятдан фойдаланиб, ҳар хил савиядаги концерт-ҳаваскорлик тўгаракларини тузиш ва бошқалар...

Бу режаларни амалга ошириш учун ўзбек муסיқачи зиёлилари бел боғлаб ишга киришдилар. Ўлкада бу хайрли тадбирларни амалга ошириш учун замин бор эди. Чунки XX асрнинг бошларидаёқ илғор ўзбек зиёлилари янги услубдаги мактаблар очиб, муסיқани дунёвий фанлардан бири сифатида мактаб йуриғига киритган эдилар. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг Кўкондаги, Абдулла Авлонийнинг Тошкентдаги, Абдуқодир Шакурийнинг Самарқанддаги мактаблари шулар жумласидандир.

1922 йилда I ва II босқич ягона меҳнат мактаблари учун Туркистон халқ комиссариати-маорифининг “Мактабда муסיқа” йўриқномаси Москвалик мутахассис Н. Брюсованинг кириш сўзи билан чиқди. Бу муסיқа таълимининг аниқ йўриқномаси эди. “Мактабда муסיқа” дастури куйидаги тартибда тузилган эди:

Машғулот дастури. Муסיқа ва ашула, яъни муסיқа тинглаш, муסיқа ижоди, муסיқа саводи ягона меҳнат мактаблари ҳаётининг ажралмас қисмидир. Ягона меҳнат мактабларида муסיқа таълимининг мақсади ўқувчилар руҳий дунёсини бойитишдир. Мактаб ўқувчиларида муסיқани онгли равишда тинглаш, тушуниш ва бадий муסיқа тўгаракларида ижрочилик маҳоратларини ўргатиши керак.

Мактаб барча босқичларда чинакам бадий халқ ижодий санъати бўлиб қолган, бетакрор халқ оҳанглари йўқувчиларга сингдириб бориши керак...

I- босқич. Биринчи ўқув йилида муסיқа таълимининг вазифаси-муסיқа ҳис-туйғусини уйғотиш ва муסיқани севишни ўргатишдир. Ўқувчилар бунда оддий халқ қўшиқларини, айтишувларни жўрсиз ижро қиладилар, бироз

малака ҳосил қилганларидан кейин эса содда мусиқа жўрлигида ижро этишди. Кейинчалик товушлар чўзими ва овозларнинг алмашинуви билан таништирилади. Ҳуқуқнинг иккинчи йилида эса мусиқа саводи, яъни нота ёзуви ҳам ургатила болинанади. 3-4 ўқув йилида эса нота билан куйлаш, таниш ашуларни нотага кучирини малакаларини ўрганади.

II-босқич. Ягона меҳнат мактаблари юқори босқичларида ҳуқуқчилар биринчи ғалла халқ маданияти ва мусиқа ижоди билан чуқур танишини, мусиқа саводини мукамал биёниши, мусиқа адабиётини ўрганиши керак. Мусиқа жанрининг барча тугаракларига онгли равишда қатнашишлари керак. Уларнинг яхши ашула мусиқа-чолғу асарлари билан танишини, классик мусиқа ва унинг ижодкорлари ҳаётини ўрганиши керак ва ҳоказо...

Бундан кўриниб турибдики, дастур мусиқа таълимнинг тўғри йўриқларини кўрсата билган. Маъна шундай дастурлар ёрдамида ўзбек мусиқачилари ўз имкониятлари даражасида инқилобий Туркистоннинг янги усул мактабларида мусиқа таълими олиб бордилар.

Туркистон халқ маориф комиссариатининг санъат бўлими, айниқса, концерт-даваскорлик тармоқларини ташкил этишда жонбозлик кўрсатди. Машҳур қушиқчи Шораҳим Шоумаров 1919 йилда Тошкентдаги "Намуна" мактаб-интернатида драма тўғараги ташкил этиб, Навоийнинг "Фарҳод ва Шири"ни саҳналаштирди. Бетакрор доирачи уста Олим Комилов Тошкент ўқув юртиларида ва меҳнат қорхоналарида мусиқа тўғаракларига раҳбарлик қилди. Фарғонада Ҳамза, Андижонда Тўхтасин Жалилов мусиқа ва театр тўғаракларига бош-қош булишди.

20-йилларда Хоразмда инқилоб ғалаба қилгандан кейин миллий мусиқанинг зукко билимдонлари Матяқуб ва Матюсуф Харратовлар Хоразм мусиқа маданиятининг равнақиға жон фидолик қилдилар.

Фарғона-Тошкент мақом йўлларининг билимдони Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов Тошкентда, Бухорода Леви Бобохонов ва Маъруфжон Тошпўлатов, Самарқандда уста Шоди Азизов ва Ҳўжа Абдулазиз Абдурасуловлар турли санъат тўғараклари тузишиб ўзларининг дурдона санъатларини халқ фарзандларига ўргатдилар.

Уларнинг мусиқа мактабидан Ўзбекистон санъати ва мусиқасининг донғини оламға ёйдиган устоз санъаткорлар М. Ашрафий, Ю. Ражабий, Т. Содиқов, М. Бурхонов, Д. Зокиров, К. Жабборов, С. Калонов, Н. Ҳасанов, Ҳ. Носирова, Н. Аҳмедова, Тамара Хоним, М. Турғунбоева ва бошқалар етишиб чиқди.

20-йилларда Е. Романовская, Н. Миронов ва В. Успенский каби ўрус мусиқашунослари ўзбек мусиқасини ўрганиш ва ёзиб олиш билан шуғулландилар. Ушда йигирманчи йилларнинг охирларида бир қанча мусиқашуносликка оид рисоалар ҳам бунёдға келди. Булар Фитратнинг "Ўзбек классик мусиқаси", Н. Мироновнинг "Ўзбеклар мусиқаси" ҳамда А. Семенов ва бошқаларнинг ўзбеклар ва бошқа Ўрта Осиё халқларининг мусиқасига оид рисоалари эди.

1934 йилда Ўзбекистонда олий мусиқа билимгоҳи ташкил этилди ва у 1936 йилда Тошкент давлат консерваториясига айланттирилди. Шундай қилиб, Ўзбекистон мусиқа таълими даврма-давр ривожланиб борди.

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистоннинг умумтаълим мактаблари учун ҳам мусиқа дарслиқлари чиқа бошлади. Шундай дарслиқларнинг илк қалдирғочи Ильяс акбаровнинг "Бошланғич мусиқа саводи" дарслиги бўлди. Энди мусиқа тарбияси услубиятини такомиллаштириш зарур эди.

БОШЛАНҒИЧ МУСИҚА ТАЪЛИМИ УСЛУБИЯТИ

Бошланғич муסיқа таълими принциплари, мақсад ва вазифалари тавсифи

Муסיқа умумий таълим мактабларида ўқувчиларга гуманистик тарбия сифатида, хусусан эстетик тарбия беришнинг ажралмас бир қисми сифатида ўқитилади. Муסיқа бевосита ҳис-туйғуларга қаратилганлиги туфайли болаларни асарда ифодаланган кечинмалар ва фикрлар доирасига фаол равишда жалб қилади. Мана шунинг учун ҳам муסיқа бир вақтда минглаб кишилар билан ҳис-туйғулар тилида инсоннинг қалб тилида сўзлашиш имкониятига эга.

Муסיқа ўз табиатига кўра, кишилар ҳаёти, уларнинг ўз-ўзларига, турли воқеликка бўладиган муносабатини ва бошқа ички кечинмаларни хилма-хил товушлар бўёқлари орқали, бадий боразлар орқали тасвирлайди. Муסיқа инсон ҳиссиётига кучли таъсир эта олиш хусусияти билан тарбиялашнинг муҳим воситасидир.

Умумий таълим мактабларида, жумладан, бошланғич синфларда муסיқа фани куйидаги вазифаларни амалга оширишни мақсад қилиб олади:

1 Ўқувчиларда муסיқага ихлос уйғотиш, уларнинг муסיқавий қобилиятини /ритм туйғусини, муסיқавий ўқуви, диққати, тасавури ва хотирасини /бадий дидини/ ўстириш.

2 Ўқувчиларнинг маънавий қиёфасини такомиллаштириш, товушлардаги, табиатдаги, кишилар муомиласидаги гўзалликни кўра олиш, ҳис этиш ва ўзлаштириб олишга ўргатиш. Она-Ватанга муҳаббат, фуқаролик маъсулиятини ҳис қилиш, жамиятга фойда келтиришга иштиёқ, фарзандлик, ўқувчилик ва жамоатчилик олдидаги бурчни англаш, дустлик, ўртоқлик ва байналминалчилик туйғуларини ҳис этиш, ҳаётда фаол ўринда туриш каби олий ҳисларни, ахлоқий тушунчаларни сингдириш. Дидсизлик, хунуклик, ғоясизлик, турбанлик ва бошқа салбий ҳислатларга нисбатан ҳаётда мурасиз бўлишни тарбиялаш.

3 Ўқувчиларнинг бадий ижодкорлик қобилиятларини ўстириш. Гузалликни ҳаётга, ўқиш, меҳнат ва ҳатти-ҳаракатларга олиб кириш. Ўз-ўзига атрофдаги барча нарсаларга гўзаллик кирита олиш.

Бошланғич синфларда махсус олий ва ўрта муסיқа маълумотли мутахассислар билан бир қаторда, бошланғич синф ўқитувчилари ҳам муסיқа дарсларини мутахассислар олиб боришлиги кўтарилган булса-да, муסיқа ўқитувчилари етарли эмаслиги сабабли буни тўлиқ амалга ошириш имконияти бўлмапти. Шунинг учун институтларнинг бошланғич таълим методикаси бўлимларида муסיқа таълимини жиддий йўлга қўйиш, муסיқа мутахассислари етарли бўлмаган мактабларнинг ишлаётган бошланғич синф ўқитувчиларини малака ошириш курсларида қайта тайёрлаш зарур. Шунингдек, муסיқадан махсус

билими бўлмаган бошланғич синф ўқитувчилари мусиқа мутахассислари билан ҳамкорликда бамаслаҳат иш олиб боришлари мақсадга мувофиқдир.

Маълумки мусиқа дарслари қуйидаги асосий қисмларни ўз ичига олади,

1 Ашула-хор ижро этиш.

2 Мусиқа саводига ўргатиш.

3 Мусиқа тинглаш.

Бу учала қисм ўзаро чамбарчас боғланган бўлиб, уларнинг муштараклиги дарснинг тўлақонли сифатини белгилайди. Дарснинг бу қисмларининг ҳар бирини қўлланманинг кейинги бобларида алоҳида методик таҳлил қилиниши лозимлиги учун бу ерда уларга қисқача, умумий тарзда тўхталамиз.

1 Ашула-хор ижрочилиги мусиқа дарсининг асоси сифатида бевосита ўқувчиларнинг фаол иштироки билан амалга ошириши билан ҳам ўзига хосдир. Куйлаш жараёни мураккаб психологик-физиологик ҳолатларда кечади. Бунда ўқувчилар олий нерв фаолияти тезлашади. Миянинг остки ижобий завқшавқ марказлари ишга тушади. Болаларда юксак бир бадиий кўтаринкилик кайфияти пайдо бўлади. Шунингдек, овоз ҳосил қилиш аъзолари: бўғиз, товуш пайчалари, нафас, жағлар ва лабларнинг умумий куйлаш кўникмалари мукамаллашиб борали.

Қўшиқлардан тарбиявий фойдаланиш ҳар бир синф ўқувчиларининг ёши ва мусикавий қобилияти ва овоз имкониятини ҳисобга олган ҳолда мавзеси ва тавсифи жиҳатидан турлича бўлган асарларни танлаш тавсия қилинади. Ўрганиш учун мўлжалланган қўшиқлар репертуаридан Она-ватанга, унинг табиати, жонворлари, халқимиз меҳнати ва ҳаёти билан боғланган турли байрамлар, фаслларга, ахлоқ-одоб мавзусига кенг ўрин берилиши керак.

Танланган қўшиқлар хилма-хил жанрларда бўлиб, лирик қўшиқлар, ҳазил-муғойиба тарзидаги қўшиқлар, болалар халқ қўшиқлари, болалар ўйинларини ўйнаш учун мос келадиган қўшиқлар, маршлар ва вальслардан иборат бўлиши керак.

Шунингдек, ашула-хор ижрочилигида қардош жумҳуриятлар композиторларининг, рус ва чет эл классик композиторларининг асарлари, дунё халқларининг қўшиқларидан намуналар ҳам ўргатилади. Ўргатиладиган қўшиқларнинг гоёвий-ахлоқий ва эстетик мазмунини ўқувчиларга яхшироқ сингдириш учун темага хос кириш, этик суҳбатлар, савол-жавоблар, ифодали ўқиш, расмлар таҳлил қилиш, дафтарга, темага хос расмлар чизиб келиш, эски газета ва журналлардан расмлар кесиб ёпиштириш каби усуллардан кенг фойдаланиш тавсия қилинади.

Мусиқа асарлари ижро давомида бепоен вақтнинг маълум бир бўлагига яшайди ва шу вақтнинг давомийлиги туфайли инсоннинг ички дунёсини, ҳис-туйғуларини ва фикрларини ривожлантиришда ифодалаб беради, инсоннинг ҳаяжонли ҳолатининг энг нозик ўзгаришларини изҳор этади.

Том маънодаги сеҳрли мусиқа тилини тушунмоқ учун унинг ифода воситаларидан, оддий қоидаларидан саводхон бўлиш керак. Ҳўш, мусиқанинг ифода воситалари нималардан иборат, овоз ёрдамида инсоннинг бутун ички дунёсини ифодалай оладиган мусиқа тили нима?

Мусиқанинг асосий ифода воситаларидан бири - мелодиядир. Мелодия грекча сўз бўлиб, қўшиқни куйлаш демакдир. Мелодия ўзбекча мақом сўзи-

мизга тўғри келади ва бундан кейин уни мақом деб юритамиз. Мақомнинг шодлик ва мунглиликни, ором ва ҳаяжон каби инсон туйғуларини ифода этиш имкониятлари бениҳоя катта. Улуғ рус композитори В. Рахманинов, мақом мусиқанинг бош асоси, мақомнинг ўзи мусиқадири деб айтган эди. Мақом овозлар овситасида образли фикр юритишдир.

Мақомнинг ўзи ритмсиз ундан ташқари бўлиши мумкин эмас, ритм овозларининг вақт, замонда ташкил топишидир. Мусиқа ритмлари алоҳида ташкил топувчанлиги ва ифодалилиги билан фарқ қилиб турлади. Ритм аниқлиги бир меъёрга такрорланиб туралиган тактлар, бир зайлда қўйлаш ва ҳаракат қилишни осонлаштирибгина қолмай, балки, халққа куч-ғайрат, ирола бахш этадиган восита ҳамдир. Мусиқани чуқур тушунмоқ учун унинг барча ифода воситаларини, назариясини, нота-ёзув системасини изчил ўрганиб бориш керак.

3 Мусиқанинг бадий таъсир бойлиги кишининг онгини бениҳоя ҳаяжонлантиради, мусиқа образларининг ривожланишини кузатиб боришга, руҳин кечирилган воқеалар устида ўйлашга мажбур этади.

Шунинг учун ўқувчиларни ҳақиқий, реалистик мусиқа асарларини севиш ва уни махсус тинглашга тайёрлаш керак. Чинакам мусиқада унинг бутун ифода воситалари ишга солинади. Мусиқа тилининг барча бойликларидан фойдаланилади. Модомики мусиқа ўзининг ижро-ривожланиш жараёнида тараққий қилар экан, у ҳолда мусиқани чуқур ҳис қила билмоқ учун мусиқани тинглашни ўрганиш керак. Мусиқани эшитиш малакаси ва тажрибасига эга бўлмоқ керак. Мусиқа тинглашдан чиқарилган ғоявий хулосалар китоблардан ҳосил бўлган хулосалардек очиқ ва аниқ бўлмаса-да, лекин кун мусиқа асарлари ғоявий мазмунининг кучи ғоятда буюқдир.

XX асрнинг буюк композитори Д. Шестоквич мусиқа тарбиясининг жуда катта аҳамияти ҳақида гапириб, йигит ва қизларга мурожаат қилиб бундай деган эди: “Буюк мусиқа санъатини севинг ва ўрганинг”. Бу санъат сизга бутун бир юксак туйғулар, завқ-ҳаваслар, ғоялар оламини очиб беради. У сизни маънавий жиҳатдан бойроқ, софроқ ва баркамолроқ қилади, мусиқа туйғули сиз ўзингизда янги, илгари сизга сезилмаган кучлар тонасиз. Сиз ҳаётни янги ранг ва бўёқларда кўрасиз. Мусиқа сизни жамиятимизнинг муддаоси бўлган энг баркамол инсон идеалига яқинлаштирилади.

БОШЛАНҒИЧ АШУЛА ВА ХОР МУСИҚА ТАЪЛИМИ

Умумтаълим мактабларида бошланғич муסיқа таълими асосини ашула-хор ижрочилиги ташкил қилади. Муסיқали бадиий образлар орқали жонли ижодий мулоқот билан ашула-хор ижрочилигининг ўрни алоҳидадир. Ўқувчиларнинг ижодий фаоллигини оширишда бошқа биронта дарс формаси ашула-хор ижрочилигининг олдига тушолмайди. Мана шу ўзининг бадиий образли тарбиявий кучи билан ашула-хор таълими мактабнинг умумтарбиявий ишида ўз мавқеига молик ўринда туриши керак. Ва бунда тарбиявий аҳамияти юксак бўлган репертуар асарлари танлашга алоҳида эътибор бериш керак. Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, ашула-хор ижрочилигининг баркамоллиги ўқувчиларнинг умумий муסיқа маданиятига, бадиий дидига, муסיқа эшитиш кўникмаларига ва муסיқий саводхонлигига боғлиқ бўлади.

Бошланғич таълимнинг бу масалалари бевосита муסיқа адабиётини, муסיқа саводини ҳам ашула-хор ижрочилиги маҳоратини изчил ўрганиш билан ечилиб борилади.

Ашула-хор ижрочилиги маданиятига ўқувчилар куйлаш малакалари орқали эришадилар.

Ашула-хор ижрочилиги таълими ижрочилик санъати бўлганлиги учун ҳам ўқитувчи ўз олдига, ўқувчиларда тўғри куйлаш малакасини шакллантиришни, болалар овозини сақлаш ва тарбиялашни, хор малакаларини шакллантиришни, махсус мақсад қилиб қўйиши лозим ва шуларнинг барчаси муштараклигида умумий муסיқа маданиятига эга бўлган баркамол шахсларни тарбиялаб бориши зарур.

Ашула-хор муסיқа таълимининг қуйидаги ажралмас таркибларини ҳар бир муסיқа муаллими пухта билиши ва амалда тадбиқ этиши жоиздир:

КУЙЛАШ КўНИКМАЛАРИ УСТИДА ИШЛАШ.

Биринчи шуни қайд этиб ўтиш зарурки, куйлаш кўникмалари асосий ўқув ишларининг асосини ташкил этмаса-да, ашула-хор малакаларининг ажралмас қисми сифатида уни назардан қочирмаслик керак, чунки куйлаш кўникмаларисиз хор ижрочилигида муваффақият қозониб бўлмайди.

Ўқувчиларга куйлаш кўникмалари хусусида қўйиладиган талаблар синфдаги ашула дарси жараёнида ҳам, синфдан ташқари хор тўғаракларида ҳам бир хил бўлиши керак.

КУЙЛАШ ХОЛАТИ. Дарс мшғулотининг бошидаёқ ўқитувчи ўқувчиларга куйлаш ҳолати ҳақида тушунча бериб, гавда ва бошни тўғри тутишни айтиши, вужуд мушакларининг таранглашиши ва бўшаши, елканинг букилиши, тиззаларнинг букилиши ва бошқа нотўғри ҳолатлар ижрога салбий таъсир қилишини тушунтириб қўйиши керак.

НАФАС. Куйлаш кўникмаларининг асосий нуқталаридан бири бу нафасни тўғри идора қилишдир. Ижро қилинаётган асар мазмунини тўғри ва аниқ очиб беришда ижрочилик нафаси қатта аҳамиятга эга.

Ашула мутахассисларида ижрочилик нафасининг бир-биридан фарқ қиладиган уч тури ҳақида гап боради:

1. Юқори қовурға ости нафаси ёки елка нафаси
2. Кўкрак нафаси.
3. Пастки қовурға ости нафаси ёки кўкрак-қурсоқ нафаси.

Қўшиқчилик амалиётида биринчи тип нафас тури мутлақо яроқсизлиги исботланган, болаларнинг бундай нафасга ўрганиб қолишининг олдини олиш керак. Ижрочиликда кўкрак ва кўкрак-қурсоқ нафаси қадрланади ва айниқса ижрочи кейинги нафас турини мукамал идора қилишни эгаллаган бўлса бу унинг ярим ютуғи саналади.

Ижрочилик нафаси устида ишлаганда болаларда табиий кўникмаларига эришиш ва сунъий нафас одатларидан сақлаш керак. Тўғри, нафас гижжакчи кўлидаги камондек, бошқа овоз аппаратлари билан ҳамкорликда товушларнинг тўлақонлигини таъминлайди.

ТОВУШ ХОСИЛ ҚИЛИШ. Мусиқа муаллимлари шунини эътиборда тутишлари лозимки, болалар овозлари ўқувчилик даврида учта ривожланиш босқичини босиб ўтади. Овознинг изма-из келувчи бу ривожланиш босқичларининг тавсифи куйидагича:

1. Овоз ривожланишининг биринчи босқичига 7-8 ёшдан 10-11 ёшгача бўлган I-III синф ўқувчиларининг овози киради. Бу босқичдагиларнинг овози соф бола овози, тоза жарангдор ва енгил бўлади. Шу билан бирга бу босқичда болалар овози бир-биридан ўзига хос фарқ қилмайди ва тўлақонли бўлмайди.

2. Овоз ривожланишининг иккинчи босқичига 11-12 ёшдан 14 ёшгача бўлган IV-VI синф ўқувчиларининг овози киради. Бу босқичда болалар овози ранг-баранглик касб этиб аралаш товушлар пайдо бўла бошлайди, овозда бир мунча тўлақонлилик ва ширадорлик вужудга келиб, кўкракдан чиқариб айтиш белгилари учрайди.

3. Овоз ривожланишининг учинчи босқичига 15 ёшдан 17 ёшгача бўлган VII-VIII синф ўқувчиларининг овози киради. Бу босқичда қизларнинг овози тўлиқ шаклланиб улгуради ва катталар овозига айланади. Бу даврда ўғил болалар овози ўтиш /мутация/ жараёнини кечираётган бўлади. Бу даврда уларни хор ижрочилигидан озод қилиш мақсадга мувофиқдир.

Ашула-хор ижрочилиги ўқитувчиларининг асосий вазифаси кичик ёшдаги ўқувчилар билан шуғулланганда, зўриқмасдан, табиий, енгил овоз ҳосил қилишга эришишдир. Ижро оҳангининг софлигига эришиш учун унлиларни ёймасдан юмалоқроқ ва ёпиқроқ яъни А ни О га яқинроқ, О ни У га яқинроқ, Е ни Э га яқинроқ жарангда ижро қилиш мақсадга мувофиқдир. Бунда бир унлини бошқа унлига айлантириб юбормаслик, овозни ҳаддан ташқари “ёпиб” сунъийликка тушиб қолмаслик ерак. Овознинг жарангдорлиги, аниқлиги ва сифати жағ-оғиз-бурун ва нафас аъзоларининг уйғун фаол ҳаракати-га ҳам боғлиқ.

Бундан ташқари овозни сошлаш амалиётида қатор машқлар системаси ҳам борки, уларнинг тахминий куйидаги тартибини қўллаш мақсадга мувофиқдир:

1. Айрим /ашулаларни/ товушларни турли унлилар бўйича баландга ва пастга босқичма-босқич куйлаш.

2. Тўрт-беш товушли куйнинг содда бўлакчаларини юқорига ва пастга гомон куйлаш.

3. Товушқаторни кварта, квинта ва октова оралиғида турли ва ҳар хил темпларда куйлаш.

Бу машқларни нота саводи билан қушиб олиб борилса янада фойдали бўлади. Ўқувчилар учун уни қизиқарли қилиб ўтказиш ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ.

ДИКЦИЯ. Ашула-хор ижрочилигининг ижодий жараён сифатида муракаблиги шундаки, бунда мусиқа билан поэзия бирлашади. Бу икки санъат тури бир-бирини тулдириб, бойитиб катта бадиий кучга эга бўлади. Хор жамоалари ижро қиладиган асарнинг мазмуни унинг сўз матнида мужассам бўлиб, у ижрочиларга ҳам, эшитувчиларга ҳам қулай ва тушунарлидир. Ижрочилар асар мазмунини оммага муаллифлар ҳоҳлагандек етказиб бериши учун мукамал дикция малакасини эгаллаган бўлиши керак. Дикция-талаффуз кўникмаларида куйидагиларга эътиборни қаратиш керак:

1. Унлиларни ҳар қандай айтиш суратида секин ва тез айтишларда аниқ ва фаол талаффуз қилиш. Бу айниқса бошланғич синфлар билан машғулот ўтказётганда муҳимдир, чунки бошланғич синф ўқувчилари айрим ҳарфлар ва сузлар талаффузида ҳали қийналишади.

2. Икки ёки ундан ортиқ ундош товушлар ёнма-ён келганда уларни аниқ ижро қилиш. Ундош товушларни иложи борида қисқа ва аниқ ижро этиш, улар орасига беихтиёр тушиб кетадиган унлилардан эҳтиёт бўлиш лозим.

3. Сузлар урғу жумласига тушадиган манتيқий урғу купинча мусиқа урғуси билан мос тушади, лекин баъзи ҳолларда тушмай қолиши ҳам мумкин, мана шундай ҳолларда билинтирмай текис куйлаб ўтиб кетиш керак.

ХОР КЎНИКМАЛАРИ. Юқориде айтиб ўтилган барча кўникмалар билан бир қаторда хор ижрочилигида ҳар бир ўқувчининг шахсий қобилиятини ҳисобга олиб, хор ансамблини яратиш вазифаси туради. Бунда ҳар бир хор ижрочисидан куйидагилар талаб қилинади: ўз партиясини тўғри ва тоза айта олиш қобилияти, ўртоқларининг овозини эшитиш ва ўз овозини умумий оҳангга қўша олиш қобилияти, ажралмаслик, орқада қолмаслик ва баробар бошлаб, баробар тугатишликдир.

ХОРНИНГ ТУЗУМ УСТҚУРМАСИ. Хорнинг тузум устқурмаси унинг сифат хусусиятини белгилашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган бир қанча омилларнинг муштарак бирлигидан таркиб топади.

Бу омиллар куйидагилардир:

1. Танланган мусиқа асарининг сифат хусусиятларини ҳисобга олиш, асарда композитор хор имкониятларини қанчалик назарда тутган-тутмаганлигини билиш, асар тесситураси регистрири, интерваллари, овозлар жойлашиши ва гармониясининг хор жамоасига мослигини билиш.

2. Хорнинг маҳорат даражаси, умумий мусиқавий маданияти, ижрочилар овозининг ишланганлиги, эшитиш қобилиятининг тарбияланганлиги, ўз-ўзини назорат қила билиши, ўз бирини ва жўр бўлаётган асбоб овозини тинглай билиши.

3. Куйловчилар ҳолати: уларнинг диққати, интизоми, қизиқиши, чарчаш, машғулотларнинг вақт-меъёр омиллари.

4. Ўқитувчининг назорати ва бошқаруви, машғулотларнинг режимлили-

ги, мелодик ва гармоник эшитиш қобилиятларини узлуксиз машқ қилдириш омиллари.

Юқоридаги омилларининг ҳаммасини ўзида ижобий мужассамлантирган жамоага тузум усикурмаси мукамал хор жамоаси дейиш мумкин.

ХОРНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗУМИ УСТИДА ИШЛАШ. Юқорида айтганларни амалга ошириш учун синфда болалар билан куйидагича машғулот методларини ўтказиб бориш мақсадга мувофиқдир.

1. Болаларда лад-мақом ҳиссини ривожлантириш учун ладнинг айрим босқичларини, унинг таянч товушларини куйлаш, товушқатор ва учтовушликларни, гармоник интервалларни турли ҳолатларда куйлаш, яъни баъзан оғизни ёпиб, меццожиано, мецо-форте ҳолатда ўрта регистрларда куйлаш.

2. Эшитган оҳангни хотирда сақлаб қолиш ва уни соф ҳолда қайта айта олиш малакаси устида ишлаш. Бунда ўқитувчи болалар йўл кўяётган хатоларни /оҳангни паст ёки баланд айтаётганини/ ўз вақтида кўрсатиб тўғрилаб бориши керак.

3. Ўргатилаётган мусиқа асарини бот-бот такрорлашдан эринмасдан, такрор билимнинг онаси деган ақидага амал қилиш.

АНСАМБЛЬ. Барча оҳанг элементларининг уюшувига ансамбль дейилади. Бунда ҳар бир уюшувчи бўлак мусиқа асарининг бадий барқарорлигида муҳим рол ўйнайди: мелодия-оҳангнинг ташкилий уюшувини, гармония-мазмун чуқурлашувини, ритм-вақтнинг ташкилий уюшувини, динамик белгилар асар руҳий ифодасини, суръат-асарнинг юрак уришини, тембр эса мусиқа оқимининг ўзига хос ранг-рўйини белгилайди.

Ансамбль-асар тарзи ва услубини, бадий образларни мукамал очиб берувчи ижро жараёнидир. Шундай қилиб умумий ансамбли тушунчасида куйидаги ансамбль қисмларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Интонациялар ансамбли: а/мелодик ғаризонталь интонация, б/гармоник вертикаль интонация, в/кўповозли аралаш интонация

2. Метро ритм ансамбли

3. Динамикалар ансамбли.

4. Темп ансамбли.

5. Тембр ансамбли.

Бир овозда куйлаш. Бу ерда ўқитувчининг вазифаси қадамма-қадам оддий куйлаш кўникмаларини ҳосил қила бориб, ўқувчиларни катта хор маданиятига тайёрлашдир. Бир овозли куйлашга таалуқли кўрсатмалар, куйлаш кўникмалари устида ишлаш” деган қисмда батафсил берилганлиги учун унга такрор методик йўриқлар келтиришни лозим кўрмадик.

Икки овозли куйлаш. Бошланғич синф ўқувчилари билан ашула-хор ижрочилиги машғулотларининг қайси бир даврида бир овозли куйлашдан икки овозли куйлашга ўтиш масаласини тажрибали ўқитувчининг ўзи ҳал қилади. Чунки у ўзи шуғулланаётган синфнинг ижро имкониятларидан келиб чиқиб қарор қабул қилади.

Икки овозли куйлашнинг қийинчиликларини ҳисобга олиб, бошда бир мунча тайёргарлик машғулотлари олиб бориш керак, бунинг учун икки овозли ижро этилган асарларни эшитишни ва кузатишни ташкил қилиш керак.

Болалар икки овозли онгли муносабатда бўлиши учун, уларга товушларнинг бир-бирига параллелигини, интерваллар муносабатини, овозларнинг бир

йуналишга ёки қарама-қарши йуналиш ҳаракатларини тушунтириш керак.

Бизнингча болаларга бир йуналишдаги, терция интервалида куйланадиган икки овозли хор асарларини ўргатиш осон кўчади.

Ўқитувчилар хор партиясини ўргатишда турли йўл тутадилар. Баъзилари хор партиясини айрим-айрим ўргатиб, кейин бирга кўшиш маъқул дейди, лекин хор амалиятида хор партияларини бир жойда ўрганиш, болаларга хор малакаларини ўзлаштиришда жуда катта фойда беради.

Жўрсиз куйлаш /акапелла/. Жўрсиз куйлаш хор ижрочилиги маданиятининг энг юқори босқичи ҳисобланади. Бунда болалар овозининг сифат хусусиятлари соф ҳолатда намоён бўлади. Унга мусиқа асбобларининг товушлари ҳалақит бермайди. Хор партияларидаги оҳанглар ҳамкорлиги ижрочиларнинг ўзига аниқ эшитилиб туради. Жўрсиз куйлаш, аynиқса мусиқа муаллимидан катта маҳоратни талаб қилади. Чунки у мусиқа асбоби иштирокисиз, ўз ички эшитиш қобилияти билан хор йўл қўйган ҳар бир хатони ўша дақиқадаёқ тузатиб бориши талаб қилинади.

Бундан ташқари хор раҳбари асарнинг умумий руҳини белгилаши, партияларнинг ҳамоҳанглигига эришишни, ижронинг табиийлигига ва тембр тозаллигига эришиши зарур бўлади. Жўрсиз куйлаш ўқувчилардан қаттиқ диққат, ўқитувчи кўлини тушуниш ва бошқалар овозини эшитиш талаб қилинади.

Шундай қилиб жўрсиз куйлаш, бетиним меҳнатни ва узоқ вақтни талаб қилади. Пировардида бу саъй-ҳаракатлар зое кетмайди. Ўқувчилар мусиқа санъатининг бу муҳим қисмидан етук билимли бўладилар.

БОШЛАНҒИЧ МУСИҚА САВОДИ ТАЪЛИМИ

Бошланғич мусиқа саводи таълими ўқувчиларга мусиқага ва унинг мазмунига онгли муносабатни, мусиқанинг барча ифода воситаларини ҳамда нота ёзувидан фойдаланиш кўникмаларини ўргатади. Мусиқа саводи таълими мактаб ўқувчиларига оддий мусиқа билими бериши керак. Бошланғич мусиқа таълими ҳажмига қуйидагилар киради:

1. Мусиқа асарларида мазмун бўлиши ҳақида тушунча мусиқа асарининг ифода тарзи ва ифода воситалари ҳақида тушунчалар /темп, ритм, баландлик, динамикаси ва таркиби ва бошқалар/.

2. Асосий ифода воситаларининг ёзилиш усуллари ва унинг аҳамиятини билиш.

3. Мусиқа ижрочилик санъатидан қисқача маълумотли булиш /ашула, хор, чолғу асбоблари, оркестр ижрочилигидан/.

4. Энг машҳур классик ва янги композиторлар ҳаёти ва халқ ижоди намуналари билан танишиш.

Юқоридагиларнинг ҳаммаси бошланғич синф ўқувчиларининг мусиқани ўзлаштириш имкониятларини ҳисобга олиб, мактаб шароити ва мусиқага ажратилган дарс соатларини назарда тутиб мактаб программасига киритилиши зарур. Мусиқа ҳақида бу маълумотлар икки бўлимда олиб борилади:

1. Мусиқанинг тарихий тарақиётидан маълумотлар тартибида олиб борилиб, бунда халқ ижоди, классик ва янги композиторлар асарлари ўрганилади. Асарлар билан танишиш жараёнида, улар ўқувчилар имконияти даражасида таҳлил қилиниб ҳам борилади ҳамда композиторларнинг ҳаёти ҳам қисқача ўрганилади. Бу эса мусиқа санъатини ўрганиш билан бирга умумий савиянинг юксалишига ҳам ёрдам беради.

2. Иккинчи бўлимга мусиқанинг назарий томонлари ва нота саводхонлиги киради. Нота саводини ўрганилган ва ўрганилаётган асарлар мазмунини ва ифода воситаларини назардан қочирмаган ҳолда олиб бориш керак. Чунки биринчи бўлим мусиқа саводи бўлими билан нота саводи бўлимлари бири-биридан ажралмасдир. Мактаб программасида булар умумий ном билан мусиқа саводи таълими дейилади.

Мусиқа назариясини билиш, мусиқани ёрқин тушунишга изчил англашга, енгил ўзлаштиришга ва яхши ижро қилишга ёрдам беради. Ана шунинг учун ҳам илк соатлардаёқ ўқувчиларни мусиқага ижобий муносабат руҳида тарбиялаб бориш керак. Мусиқа саводи услубияти умумий мусиқа таълими мақсад ва вазифаларига мос бўлиши керак.

Мактабнинг вазифаси бадий диди юксак, мусиқа илмидан саводхон, мусиқани севадиган ва тушунадиган, жамият мусиқа ҳаётида фаол қатнашадиган кишиларни тарбиялашдир. Мусиқа саводининг асосида қуйидагилар ётиши керак:

Энг аввало ўқувчилар билими, улар эъитган ва кузатган, ўқитувчи ёрдамида ўрганган мусиқа асарларининг назарий хулосалари асосида камол топиши керак.

Ўрганилаётган мусиқа материали, мусиқа саводи учун зарур, ўқувчиларнинг бадий дидини ўстириш учун талабга жавоб берадиган даражада баркамол бўлиши керак.

Мусиқавий тасаввур ва тушунчаларни эгаллаш жараёни қуйидаги уч бос-

қичда кечәди:

1. Ўрганилаётган мусиқа асарига—қўшиқ ёки чолғу асарига онгли муносабатда бўлиш, уни билиб қобул қилиш.

2. Ўша кузатилган ва қобул қилинган мусиқий асарлардан аниқ хулосаларга ва билимлар тўхтамига келиш.

3. Ўрганган билимларни амалиятда қўллаб бориш, яъни мусиқани рухий ёрқин идрок қилиш, қўшиқ ўрганаётганда ноталардан фойдаланиш, ноталарни варақдан ўқий олиш.

Бу мусиқий таълимнинг уч этапи ҳар бир дарсда муштарак ҳолатда қўшиб олиб борилиши керак.

Ўқитувчи ўқувчиларга қувноқ ва ғамгин, марш, лапар-ялла ва маросим мусиқа шаклларида сабоқ бериши учун исталган халқ қўшиқларидан фойдаланиши мумкин. Мисол учун “Чаманда гул” ашуласи шўх, қўвноқ, “Алла” ашуласи чўзиқ, ғамгин., “Чидти гул” ашуласи ўйин боп, “Биринчи Май” ашуласи эса сафланиб, юриб айтиладиган марш ашуладир. Хуш бу қўшиқларнинг ифода тавсифини ва ижро тарзини қандай билдик? Шунинг учун билдикки, биз мусиқанинг ифода воситалари ва ёзув белгиларидан хабардор эдик.

Мусиқанинг ифода воситалари қандай бўлади?

Булар:

1. Интонация—яъни баландлик, интерваллилик ва лад таркиблари.

2. Мусиқа жумлаларининг қисмларга бўлиниши ва таркиби.

3. Ўлчовлилик—яъни ритм ва ўлчов.

4. Композитор томонидан кўрсатилган ва ижрочи амал қиладиган асосий белгилар—яъни динамик ҳаракат белгилар темп ҳамда товушлар уюшишидир.

Биз мусиқа нутқи билан инсон нутқини солиштириб қўрганимизда ва таҳлил қилганимизда буларнинг бир-бирига яқинлигини биламиз. Бу мусиқа саводилан яхшироқ сабоқ олишимизга кўмаклашади.

1. Интонация нутқда фикрини даст, баланд пардаларда ифодалаш оҳангидир. Лекин бунда пардалар ўрни аниқ эмас. Масалан, савол оҳангги нутқда баландроқ, тасдиқ оҳангги эса натқда пастроқ товушда ифодаланади. Нутқ интонациядаги фарқларни болалар билсаларда, лекин у ҳақида онгли, ўйлаб фикр юритмайдилар.

2. Жумла бўлаклари нутқда катта рол ўйнайди. Аслида жумла бўлаклари нутқда фикрнинг жойлашиш тартибидир. Ёзма нутқда жумла бўлаклари типиниш белгилари билан ажратилади. Гап тугаганда нутқда қўйилади. Худди шунингдек мусиқада ҳам фикрий жумла тугалликлари бор, айниқса бу қўшиқларда яққол кўринади. Ашула айтаётганда ҳар бир фикрий жумла охирида нафас олинади. Агар мусиқа жумласининг ўртасида нафас олинса мусиқий фикрга зарар этади.

Шундай қилиб биз бу ерда нутқ жумла бўлаклари билан мусиқа жумла бўлаклари ўртасида анча ўхшашлик борлигини кўрамиз.

3. Ўлчовлилик ритм ва метр тушунчаларидир. Маълумки поэтик нутқ аниқ бир ўлчовда бўлади ва бундай вазнли нутқни болалар енгил қобул қилади. Лекин уни болалар чуқур англаб етмайдилар, чунки шеър тузилиши ҳақидаги тушунчалар мактаб ўқувчиларига юқори синфларда берилади. Мусиқада ритмик-вазннинг аҳамияти бениҳоядир, мусиқадаги аниқ ўлчовлар ранг-баранглиги, хатто шеърятда ҳам учрамайди.

4. Динамик ҳаракат суръати нутқда катта рол уйнайди. Чунки “қаттиқ гапир, аста гапир, тез гапир, секин гапир” каби иборалар ҳар бир ўқувчига таниш. Мана шулардан кўриниб турибдики, сўз-нутқ ифодалари билан му- сиқа ифода воситаларини бир-бирига солиштирганда муסיқа тушунчалари ўқувчилар учун аниқроқ бўлиб қолади. Шунга қарамай, муסיқада катта аҳамиятга эга бўлган, нота ёзувида аниқ ифодаланадиган товушнинг баландлиги ва чўзини тушунчаларини сўз-нутқ тушунчалари аниқ ифодалай олмайди. Шунинг учун муסיқа дарсларида баландлик ва ритм-услубга асосий эътиборни қаратмоқ керак. Амалий машғулотлар кўрсатаёптики, мусиқанинг ритмик томонларини ўзлаштириш унинг баландлик томонларини ўзлаштиришга қараганда осонроқ кечар экан. Мисол учун илк ўрганилаётган қўшиқни ўқувчилар ритмик тўғри куйлардилару интонацияда анча хатоларга йўл қўядилар. Ўқувчилар товушларнинг паст-баландлик урнини аниқ идрок қилишлари учун ўқитувчининг жиддий шуғулланишга тўғри келади.

5. Баландлик муסיқадаги мақомнинг ҳаракат чизиғи, турли регистрларни бир-биридан фарқловчи ёрқин ифода воситасидир. Баландлик тушунчасида ифодаланадиган товушнинг юқори, ўрта ва паст регистрлари орқали муסיқа асарида образлар тарзи очилади. Масалан, одам муסיқада уртача товушлар, яъни одамнинг узининг товушига тўғри келадиган товушлар баландлигида ифодаланади. Эртақлар образи эса паст ва юқори товушларда ифодаланади. Эртақларда энгил ҳаракат қилувчи образлар: кўёнлар, олмахонлар, улоқчалар, сичқонлар ва митти одамчалар, юқори товушларда ифодаланади—девлар, филлар, йўлбарслар, буқалар каби фантастик ва персонаж ва йирик ҳайвонлар паст товушларда ифодаланади.

Бундан ташқари инсон кайфиятининг кўтаринки ҳолатлари баланд товушларда, тушқин ҳолатлари эса паст товушларда ифодаланади. Бунга “ялла”, “ёр-ёр” қўшиқларнинг жўшқин, тез суръатда, баланд пардаларда, ёрқин ижро қилиниши, “йиғи”, “садр” айтимларининг чўзиқ, мунгли, авжсиз-паст пардаларда куйланишини кўрсатиш мумкин.

Муסיқа сабоғининг бошланишиданоқ, ўқувчиларга қандай товуш паст ва қандай товуш баланд бўлишини турли йўл-йўриқлар асосида ўргатиб боришни тақазо этади.

Ўқувчиларда баландлик тушунчаларини мустаҳкамлаш учун қўйидагича усулни қўллаш ҳам мумкин: ўқитувчи юқори пардаларда қўшиқни ижро этганда ўқувчилар қўлларини юқорига кўтарди, ўрта пардада ижро этганда олдинга чўзади, паст пардада ижро этганда эса пастга туширадilar. Бу уларнинг товушнинг баланд-пастлигини қанчалик англаб етганлигини билиш учун синов бўлади.

Одам овози ҳақида тушунчалар бериб ҳам ўқувчиларнинг товушларнинг паст-баландлиги тўғрисидаги туйғуларияни ривожлантириб бориш мумкин. Бунда паст товушларда бас овозига эга булган, паст товушли эркаклар куйлашини, юқори товушларда эса, энгил, баланд овозли аёллар куйлашини, кўпчилик эркак ва аёллар ҳамда болалар овози ўрта пардаларга тўғри келишини тушунтириш керак. Амалда овозининг ҳамма турларини ўқитувчи ижро қилиб кўрсатиб беролмайди, шунинг учун у пластинкалардан магнитофон кассеталардан фойдаланиши керак. Баъзан ўқувчиларга уйга вазифа қилиб оиласидаги катта кишиларнинг овозига эътибор беришни топшириш, уларнинг қайси бири паст ва қайси бирлари юқори овозда гапиришини аниқлашни топшириш керак.

Ўқувчиларда товушнинг паст-баландлиги ҳақида олдий кўникмалар фойда бўлганлигига ишонч ҳосил қилгандан кейин ўқитувчи уларни мураккаб-роқ малакалар сари бошлаши керак. Энди органилаётган кўшиқнинг куй ҳаракат йўналишларини таҳлил қилиш, эшитган куй баландлигини хотирда сақлаб қолиш ва уни қайта аниқ ижро қила олиш қобилиятига эга бўлиши керак. Ўқувчилар куй юқорига кўтарилиб кетаяптими, ёки бир текисликда ҳаракат қилаётганини аниқ тасаввур қилиши керак.

Ўргатилаётган мусиқа асари куйи ҳаракатини образли тасвирларида кўрсатилса, айниқса ўқувчиларда яхши эслаб қолинади. Бунда куй товушлари ҳаракатини синоналар, қўшчалар, олмалар, шарчалар шаклида доскада турли усулда кўрсатиш мумкин. Булар ҳаммаси ўқувчиларнинг мусиқий эшитиш қобилиятини ривожлантириб боради ва мусиқа алифбосини чинакам бошлаганга замин яратади.

6. Товушқаторни ўрганиш ўқувчиларнинг товушлар паст- баландлиги ҳақидаги тушунчасини ойдинлаштиради. Улар энди овозни босқичма- босқан кўтариб бориб, ҳар хил баландликдаги товушларни куйлаш мумкин эканлигини билади.

Мусиқада бундай босқичлар эса еттидир: до, ре, ми, фа, соль, ля, си. Дастлаб бошланғич синфда товушқатор босқичларини расмлар билан кўрсатиш до-до ораллигида юқори ва пастга куйлаш керак. Бунда ўқувчиларга пастки до ни куйлашда эркин бўлишларини, ўзларини зўриқтирмасликларини айтиш, тушунириш керак. Чунки бошланғич синф ўқувчиларида ҳали паст товушлар яхши жарангламайди. Шунинг учун товуш қаторининг болалар овози еттидиган, яхши жаранглайдиган қисмидан бошлаб машқ қилинса фойдали бўлади. Мисол учун / соль -фа-ми- ре-до/ паст томонга ва / соль -ля -си-до/ юқорига куйлаш кулайдир.

Товушқаторни турли образли шаллар билан юқорига ва пастга куйлаш мустақкамлаш билан бирга уларнинг ашула ижрочилик маҳоратларини ҳам ривожлантиради.

Ўқувчилар товушқатор ва унинг исталган қисмини осон куйлай оладиган бўлгандан кейин, аста-секин нота ёзувига ўтса ҳам булаверади. Лекин нота ёзуви ўзлашуву узоқ жараён бўлганлиги учун, товушқатор ва унинг қисмларини куйлаш машқларини давом эттира бериш керак.

Ана шунда ўқувчилар олдин товушқаторни бир бутун куй деб тушинган бўлсалар, энди унинг ҳар бир товушининг алоҳидалигини, бир-биридан фарқини тушини борадилар.

Шундан қилиб мусиқада мақом / мелодия/ нинг ҳаракати юқори, пастки ва бир текисла бўлишини билиб, товушқаторни ва унинг ҳар бир босқичи /ноти/ ни қандай аниқ баландлик ва аниқ ўрнида турадиган товуш эканлигини таҳлил қилиш ўқувчиларнинг товуш баландлиги ҳақидаги тасаввури тулақонли бўли боради.

Ўқувчилар товушқаторни бемалол куйлай оладиган пайтдан бошлаб, товушқатор товушларининг қандай ёзилишини ҳам машқ қила бошлаш керак. Ўқувчиларга ноталар бешта нота чизиғига ёзилишини, улар нота йўлари дефталанишини тушунириш керак. Ноталар /мусиқа ҳарфлари/ нота чизиқларининг ўзга, орасига, пастига, юқорисига ва қўшимча чизиқчаларга ёзилишини, уларнинг қайси нардадаги товуш эканлигини билиш учун эса нота йўларининг бошига калит белгиси қўйилишини кўрсатиш керак.

БОШЛАНҒИЧ МУСИҚА ТИНГЛАШ ТАЪЛИМИ

Сирли ва сехрли муסיқа эҳромини уч эшиги бор. Биринчи эшикдан унинг яратувчи меъморлари-бастакорлар киради. Иккинчи эшикдан унинг допини дoston қилувчи ижрочи санъаткорлар киради. Учинчи эшикдан эса эшитувчилар киради. Бу ерда биринчи ва иккинчи эшикдан кираётган юксак муסיқа санъат мутахассислари ҳақида гап бормади. Бу ерда гап муסיқа композициясининг учинчи эшигидан кириб келаётган авлодга идк муסיқа тинглаш турини бериш ҳақида боради.

Муסיқа асарларини тушуниб қабул қилиш учун маълум бир муסיқа тинглаш тайёргарлиги бўлиш ва уни тинглашга одатланиш керак. Ахир, ҳамма болалар ҳам муסיқани чин дилдан ўзи хоҳлаб ва унга берилиб эшитаверманди. Шунинг учун ҳам мактабда муסיқа тинглаш соатларининг вазифаси, болаларга муסיқани севишни сингдириш, муסיқа тасаввурларини ривожлантириш, муסיқий товушлар оламига олиб киришдир.

Муסיқани қизиқиб ўрганишни ва уни севишни ургатиш мумкин? Мумкин деб жавоб беради мутахассислар. Чунки, болаларнинг жуда кўпчилигини муסיқага қизиқиш бор ва бу қизиқиш ҳали туғри йўналиш олмаган, таранланмаган қизиқдир. Улардаги мана шу қизиқишни янада уйғотиш ва ривожлантириш керак. Муסיқашуносларга ва муסיқа муаллимларга шу нарса равшанки, агар болалар муסיқа билан атрофлича мулоқотда янасалар, уларнинг руҳий ҳаёти мазмунлироқ, ақлий тафаккур дунёси тобора баркамолроқ бўла боради.

Муסיқа тинглаш соатлари нега зарур, муסיқа тинглаш учун берилаётган радио эшиттиришлари ва теле кўрсатувлар етмайдими? -деб сўраш мумкин. Бунга радио ва телеконцертлар ўзига хос муסיқа тинглаш соатларининг ўрнини босолмайди деб дангал жавоб бериш керак. Чунки концерт эшиттириш ва кўрсатувлар омманинг муסיқавий камолотида каттароқ уйнаса ҳам унда аниқ режимли машғулот олиб бориш имконияти йўқ. Бундан ташқари концертлардаги муסיқа ҳажм жиҳатидан болаларга оғирлик қилади ва улар жуда кўп товушлар ва таассуротлар ичида чалғиб қолишади.

Болаларда ўзларининг диққатини тортган муסיқа асарни қайта-қайта тинглаш имкони ҳам йўқ, бу ерда /бундан кейинги пайтларда махсус болалар учун берилаётган ашула ўргатиш кўрсатуви мустасно/. Баъзи мутахассислар концерт залларидан бериладиган муסיқа концертлари болаларни одамларнинг кўплиги, ижрочининг шахси, зал анжомлари чалғитади деб айтишади, болалар муסיқанинг мазмунига етиб тинглай олмайди дейишади.

Бир ҳисобда шундай бўлса ҳам буни ҳамма болалар учун ҳам бир хил хулоса деб бўлмайди. Баъзи болаларни мана шундай концертлардаги маълум бир муסיқа ёки маълум ижрочи бир умр эсдан чиқмайдиган даражада мафтун этиб унинг келажак йўлини бугундай муסיқага буриб юбориши ҳам мумкин.

Шундай қилиб бошланғич мактабларда муסיқа тинглаш соатларининг мақсади эса болаларни режали ва босқичма-босқич муסיқа оламига олиб киришдир. Бунинг учун биринчи гада болларни муסיқага жалб қилиш, тинмай... муסיқа тарғиботи олиб бориш ва уни ўрганишга киришишдир.

Муסיқа муаллимлари олдида, ўқувчилар диққатини ўзига қаратиш, синф имкониятига мос муסיқа асарлари уни бор муסיқа ифодаси билан ўқувчиларга етказиб бериш. Ўзлариники руҳий иқдими яратиш, муסיқий-муаллимона сезириш ва назоратчилик каби қийин вазифа туради. Улар ҳар бир синфнинг индивидуал муסיқий имкониятларини ҳам ҳисобга олишлари керак. Юқоридагиларни назарда тутиб, муסיқа тинглаш соатларига нисбатан қийинроқ, бу ўқитувчидан билимни талаб қилади дейиш мумкин.

Шундай қилиб эндиги гап бошланғич синф ўқувчиларига муסיқа тинглаш соатларида қандай материални қандай миқдорда ва қандай тартибда бериш хусусида бўлади.

Биринчи гада болалар тинглайдиган муסיқа асари улар ўзлаштира оладиган бу ишни керак ва бир дарсда бир нечта муסיқа асарни қаторлаштириб танламаслик лозим, муסיқа тинглаш учун танланган асарлар болаларни қизиқтирадиган ва уларга ёқадиган бўлиши керак. Бу ерда фақат болаларнинг дидига мос муסיқа асарлари тингланиши керакми, уларнинг кейинги муסיқий тараққиёти учун, бу бир хиллик салбий таъсир қилмайдими, деган савол тутилиши мумкин. Тажриба шунни кўрсатадики, биринчи гада, болаларнинг муסיқага бўлган ишончини қозонмоқ учун, улар сўзсиз қабул қиладиган муסיқа асарларини танлаш шарт.

Биринчи гада болаларнинг дидини ҳисобга олиш керак деган, ҳар қанақа кучли ашула тари-ю, бадиий яроқсиз материаллар ҳам тинглаш учун бўлаверар экан деб танламаслик керак. Улкан муסיқа адабиёти хазинасида илғор педагогик талабга жавоб берадиган, болалар боп муסיқа асарлари бир дунёдир. Бу ерда бошланғич синф ўқувчиларининг психо-физиологик хусусиятларини ҳисобга олиш ҳақида ҳам гап бораяпти. Шунингдек, болаларнинг вужуд-тартибот камолоғи ҳам узоқ давом этадиган муסיқа асарларини тинглаш учун сабр-бардош қувватига эга эмас. Кузатишлар, икки-уч минутлик муסיқа тинглаш минигулоғлари бошланғич синф дарслари учун етарли эканини кўрсатапти, чунки бола жонининг танага сиймайдиған навқирон шиддати. Туғри, "тартиб-интизом" принципи бўйича 2-3 минутдан ортиқ ҳам муסיқа тинглаш мумкин, лекин у кутган натижани бермайди. Болаларнинг ёруғ руҳий боғчаларига соя тушириб қўйишдан эҳтиёт бўлиш керак. Одатда болалар усули енгил ва шиддатли, шўх муסיқа асарларини яхши кўришади. Улар ўйчан, чузиқ муסיқаларни ҳам бемалол тинглашади, бунда мейёрни унутмаслик керак.

Бизнингча, муסיқа тинглаш соатларида ҳаёт воқеаларини тасвирловчи муסיқа асарларини танлаш, дастлабки машғулотлар муваффақиятининг гарови бўлади. Нера? Нераки бундай асарларда атроф-муҳит, йил фасллари, табиат ҳодисалари, жониворлар овози ва ҳатти-ҳаракатлари тасвирланган бўлиб, ўқувчилар бунда муסיқа билан ҳаёт ҳақиқатларининг чамбарчас алоқасини тушуна бошлайдилар, улар образли фикрлаш сари қадам кўядилар.

Бунда ҳам машғулотлар айна бир тасвирловчи муסיқалардан иборат бўлмаслиги, медага тегадиган бўлиб қолмаслиги керак.

Хўш, муסיқа тинглаш таълимини қайси мусеқа жанридан бошлаш керак: овоз муסיқа туриданми ёки чолғу муסיқа туриданми? Бу мунозарали саволдир. Бировлар овоз муסיқасидан бошлаш керак, чунки муסיқа мазмунини шеър матнида аниқ ифодаланган бўлади дейишади. Бошқа бировлар эса чолғу муסיқасидан бошлаш керак, чолғу муסיқаси бевоқита эшитиш учун ёзилади, у ўзининг сирли жозибаси билан ўқувчиларни ички бир туйғу билан фикр-

зашга ўргатади, дейишади. Бу ҳар иккала далилда ҳам жон бор бўлганини туфайли, танлашни муסיқа муаллимларининг ўзига қолдирган маъқул.

Энди бошланғич муסיқа тинглаш машғулотларини қайси муסיқалардан бошлаш керак, ўзбек муסיқалариданми, рус ёки хорижий ғарб муסיқалариданми, деган савол туғилиши мумкин. Бизнингча биринчи навбатда миллий муסיқа асарларидан бошлаган маъқул. Чунки бола туғилганидан оқмишадан анъаналар бешигига киради, она сути билан бирга она тили, она даласи ва миллий ҳаётнинг барча оҳанглари унинг мурғак вужудига ички шир беради. Болаларнинг муסיқа тинглаш малакалари анча ривожланиб кетганидан кейин рус ва хорижий ғарб муסיқасига ҳам муурожаат қилса бўлади.

Муסיқа ижодкорлари ичида шундай сиймолар борки, уларнинг жавоб бий маданиятини тасаввур қилиб бўлмайди. Булар сирасига Бетховен, Шопен, Лист, Григ, Шуман, Бизе, Шопен, Лист, Чайковский, Шестак, Хачатурян ва бошқалар киради.

Мана шу буюк композиторларнинг болалар руҳини оламга мос тунглик ва музикий асарларидан болаларни бебаҳра қолдирмаслик керак. Уларнинг асарларидан ҳар бир бошланғич синф музикий имкониятларини ва ўқувчиларнинг бадиий ўзлаштириш даражасини ҳисобга олиб фойдаланиш лозим.

Ҳар бир таълимнинг йуриғи оддийликдан мураккаб сари боришни тақозо этади, инчунин муסיқа тинглаш дарсларида ҳам шу йуриққа амал қилинади. Шунинг учун муסיқа муаллимларидан катта маҳорат ва тажриба талаб қилинади. чунки улар ҳар бир синфнинг бадиий музикий хусусиятига қараб тингланадиган муסיқа асарларининг ҳажмини ва миқдорини босқичма-босқич белгилаб борадилар. Албатта муסיқа тинглаш машғулотлари маълум бир ғоявий тематик йўналишда бўлади, бугунги дарс олдинги дарсни бойитиши, келгуси дарсга эса пойдевор бўлиши лозим.

Муסיқа тинглаш соатлари хусусида муסיқа ўқитувчилари орасида гафтин бир мунозарали масала бор. Бу тингланаётган муסיқа ҳақида ўқувчиларга тушунтириш бериш керакми, йўқми, деган масаладир. Бу хусусида ҳам икки хил қарашлар мавжуд. Бир гуруҳ мутахассислар бир мунча тушунтириш ишлари зарур деса, иккинчи гуруҳ мутахассислар эса мутлақо зарур эмас дейишади. Бу ерда иккинчи гуруҳдагилар, ҳар бир баркамол муסיқа асари ўзи учун ўзи жавоб беради, деган ҳақиқатга амал қилса, биринчи гуруҳдагилар эса тингловчилар муסיқа тайёргарлиги ва бадиий диди нуқгани назаридан ёндошадилар.

Бунда ҳар икки томоннинг ибратли томонларини қабул қилиш керак. Муסיқа дунёсига эндигина қадам қўяётган бошланғич синф ўқувчиларига тингланаётган муסיқа ҳақида ойдинлаштирувчи тушунтиришлар фойдадан ҳоли эмас. Лекин бунда ўқитувчи меъёрни билмаса, ўқувчилар ҳар бир муסיқа асарида ўқитувчи тушунтириб берадиган қандайдир воқеа-ҳодиса бор деган тушунчага бориб қолиш хавфи бор.

Ҳар бир муסיқа асари ўзи учун ўзи жавоб беради, деган ҳақиқат-буюк ҳақиқатдир. Биз севадиган жуда кўп муסיқа асарларининг муаллифлари аллақачонлар, балки бир неча асарлардан бери оламда йўқ, лекин уларнинг яратиб кетган муסיқа асарлари то ҳамон ўзи учун жавоб бериб, яшаб келаётгани ҳақиқат эмасми? Шунинг учун ўқувчиларни муסיқа билан кўпроқ ёлғиз қолдирган маъқул. Муסיқа уларнинг руҳини тўлдирсин, ҳаёл қақнусларига парвоз берсин.

Зеро муסיқа оҳангга айланган инсон руҳидир.

БИРИНЧИ СИНФДА МУСИҚА ТАЪЛИМИ

Қушиқ болалар мусиқий фаолиятининг асоси ҳисобланади. Қушиқ ўрганиш жараёнида эса мусиқий идрок қилиш малакалари катта роль уйнайди. Шунинг учун дастлабки машғулотлардаёқ болаларнинг мусиқага бўлган кўнгилли хайрихоҳлик туйғуларини уйғота билиш керак. Тўғри танланиб, юксак баъдий маҳорат билан ижро қилинадиган қушиқлар репертуари, юқорида қўйилган вазифаларни ҳал қилиш гарови бўлади. Фақат фаол куйлаш билан қўйиб олиб бориладиган мусиқа саволи туфайли I синф ўқувчиларининг мусиқага бўлган қизиқиши ва мусиқавий қобилияти ривожланиб боради.

Ўқувчилар куйлаш жараёнида мусиқа тилини тушуниб борадилар, бу эса уларнинг мусиқавий қобилиятларининг ўсишига катта ёрдам беради. Энди улар урганаётган қушиқларининг жанр хусусиятларини ҳам била бошлайдилар. Уларда мусиқанинг тембр, баландлик, ритмик ўзгаришларини ҳис қилиш қобилиятлари таркиб тона бошлайди. Шундай қилиб I синф ўқувчилари мусиқа тилини тушунибгина қолмай, балки ундан ўзининг ижрочилик фаолиятида имконияти даражасида фойдаланадиган ҳам бўлиб қолади.

Биринчи синф ўқувчиларининг вужуд аъзолари умумий балоғат қонунлари асосида ривожланиб боради. Уларнинг овоз ва эшитиш аъзолари ҳам ўз ёнлиги даражасида тараққий топади.

Аммо овоз аъзолари ҳали ўта нозик, томоқ ва овоз пайчалари ҳали тўлиқ ривожланмаган бўлади. Овоз, овоз пайчалари қисқа, товуш жуда кучсиз, айниқса пастки товушларга овоз етмайдиган бўлади.

Биринчи синф ўқувчиларининг овози кенглиги биринчи октаванинг до товушидан иккинчи октаванинг до товушигача бўлади. Улар паст товушларда қийналадилар, шунинг учун қушиқ танлаганда болалар овозига мос пардалардан бошланган қушиқларни танлаш лозим.

Биринчи октаванинг ми-фа-соль-ля-си товушлари I-синф ўқувчилари учун жаранг берадиган қулай товушлар ҳисобланади. Биринчи октаванинг до товуши эса болалар овоз имкониятига пастлик қилади ва бу товуш уларни қийнаб, зўриқтириб қўйиши мумкин.

Изчил-режимли машғулотлар туфайли I синф ўқувчиларининг мусиқий зеҳни тобора ривожланиб боради. Улар товушларнинг бир-биридан паст-баландлик фарқини, қаттиқ ва секин куйлашни, олдий ритмик бўлақларни чапак билан ифодалаш усулларини ўзлаштириб борадилар. Улар тушунчасида мусиқанинг аниқ бир пойдевори вужудга кела бошлайди.

Мусиқа дарсларида фаол ва ўзларини эркин, мустақил тута бошлайдилар. Шу билан бирга мусиқа муаллимлари шуни эсдан чиқармасликлари керакки, I синф ўқувчиларининг ҳаммасида ҳам мусиқа эшитиш қобилияти, мусиқий хотираси ва куйлаш кўникмалари бир хил ривожланмаган бўлади. Бир туркум ўқувчилар берилган товушларни аниқ ва тоза оҳангда ифода қилса, айрим ўқувчилар эса паст ёки баланд ёки нотоза талаффуз қиладилар. Бу эса педагоглар ҳар бир ўқувчи билан яккама-якка ишлашни ҳам талаб қилади.

Ашула дарсларида I синф ўқувчилари олдида қуйидаги талабларни бажариш туради: биринчи октаванинг ре товушидан иккинчи октаванинг до тову-

шигача бўлган ораликдаги товушларни энгил ва майин, зўриқмасдан, таъсирли куйлаш, кўшиқ бошланишида ва мусиқа жумлалари орасида тугри нафас олиш, кўшиқ сўзларини аниқ талаффуз қилиш. Бир вақтда бошлаб бир вақтда тугатиш, қаттиқ, секин каби кўшиқнинг ифода воситаларини ҳамда суръатини тушуниш, олдин ўрганган кўшиқларни якка ҳолда ижро қила олиш.

Болаларнинг мусиқа эшитиш қобилиятини ривожлантириш ва овоз пардалари ҳажминини кенгайтириш учун режали равишда машқ машғулотлари олиб бориш керак. “Ашула алифбоси”да гулларнинг расми билан берилган “Чидти гул”, олмалар расми билан берилган “Олма”, мушукчалар расми билан берилган “А, бе, тё” ва бошқа машқ-ашулалар бу соҳада катга фойда беради. Бундан ташқари юқоридаги машқлар асосида, синф имкониятидан келиб чиқиб, ўқитувчи ўз машқлар туркуминини ишлаб чиқиши мумкин.

Ўқувчиларга ашула ўргатиш жараёнида ҳамма вақт ҳам ўқитувчининг ўқувчилар билан биргаликда куйлайвериши яхши натижа бермайди. Бундай ҳолатда ўқувчилар фақат ўқитувчини эшитади, уларнинг ижро сифатини назорат қилолмайди ва бир-бирларининг ўзаро овозини эшитмайди. Бу эса уларнинг мусиқий эшитиш диққатини, ўз-ўзига назорат ҳиссини сусайтиради ва овоз-эшитув мувофиқлашувининг турғун шаклланишига халақит беради. Шунинг учун дастлаб фақат кўшиқнинг куйини мусиқа асбоби билан куй, кейин ўқитувчи билан жўрсиз куйлаш ва ниҳоят фақат ўқувчиларнинг ўзлари жўрсиз куйлаши мақсадга мувофиқдир.

Яна кўшиқ ўргатишнинг шундай усули ҳам бор: бунда дастлаб кўшиқнинг бутун синф ўрганади, кейин группа-группа бўлиб ўрганади ва ниҳоят якка тартибда куйланади. Ўқувчи ўз-ўзини эшитиши учун бу усул жуда фойдали. Кўшиқ ўргатиш жараёнида тоза куйлай олмайдиган ўқувчиларни аниқ куйландиган ўқувчиларнинг ёнига ўтқизиш керак. Ўқувчиларни синфда куйидаги тартибда ўтиргизса, кўшиқ ўрганиш машғулотлари натижали бўлиши кузатилади.

Ўқитувчи ўзига яқин олдинги қаторларга овоз эшитув мувофиқлашуви бўш ўқувчиларни ўтиргизади, улардан кейинги қаторга куйлаш кўшиқларини ҳали сустроқ ўқувчилар жойлашади ва ниҳоят кейинги қаторларга кўшиқни аниқ куйлай оладиган ўқувчилар ўтиради.

Ўқувчиларга ҳар бир ўргатилаётган кўшиқ яхлит тасаввур бериши учун уни бир неча марта соз жўрлигида тўлиқ ижро қилиб бериш, кўшиқнинг шакли ва мазмунини тўлиқ тушунтириш керак. Куйнинг қийин жойларини қайта-қайта чалиб ва жўрсиз куйлаб кўрсатиш ҳамда ритмик мураккаб қисмларни чапак чалиб ўргатиш лозим.

Биринчи сифтларнинг ҳар бир мусиқа дарсида янги ўргатилаётган кўшиқдан ташқари, олдинги дарсларда ўргатилган кўшиқлар бот-бот такрорланиб туриши керак. Бу такрорлаш давомида куйнинг аниқлиги ва таъсирчанлигига, овозларнинг табиийлигига эриша бориш керак.

Биринчи синф ўқувчиларига бутун ўқув йили давомида шакл ва мазмун жиҳатидан хилма-хил бўлган 20 та кўшиқ ўргатилса етиб ортади. Бу кўшиқлар қувноқ ва ғамгин, тантанали ва ғолибона, чўзиқ ва лирик шаклда бўлиши мумкин. Уларни танлаш ва ўқувчиларга бадиий сифатда туҳфа қилиш ўқитувчининг меҳри-маҳоратига боғлиқ.

ИККИНЧИ СИНФДА МУСИҚА ТАЪЛИМИ

Мусиқа муаллимларининг вазифаси болаларда ҳаёт гузалликларини севиш, инсоният яратган бадиий дурдоналардан завқланиш ва ҳайратланиш ҳиссини уйғотишдир. Болалар маънавий дунёсини шакллантирадиган манбалар турли-тумандир. Ана шундай муҳим манбалардан бири эса қўшиқ санъатидир. Болалар қўшиқ ижро қилар экан, мусиқани чуқур идрок қила бошлайди, ўз туйғуларини фаолроқ ифода қилади, ураб турган атроф-муҳит садоларини эшитиши ва унга ўз муносабатини билдиради.

Иккинчи синф ўқувчилари биринчи синфга қараганда бир қадар ривожланиш босқичида бўлади. Уларнинг нутқ маданияти етарли даражада тараққий топган, ўрганаётган қўшиқ мазмуни ҳақида ўз фикр-мулоҳазасини билдира оладиган, ўзининг ва ўртоқларининг куйлаш хусусиятларини баҳолайдиган бўлади. Ўқиш жараёнида улар мустақил ва фаол бўладилар. Уларнинг мусиқий таассуротлари ҳам мақсад сари йўналган бўлади. Иккинчи синф ўқувчилари мустақил мусиқа тарзини, мусиқа ҳаракат белгиларининг ўзгаришини, қўшиқ суръатининг алмашишини, куйнинг паст, баланд йўналишини аниқлай оладилар. Улар мусиқадаги товушлар баландлиги ва ҳўзимини фарқлай биладилар. Иккинчи синф ўқувчиларида овоз-эшитув мувофиқлашуви турғун ҳолатга келиб қолган бўлади. Иккинчи синф ўқувчиларининг умумий мусиқий дунёқараши анча шаклланган, адабиётдан, тасвирий санъатдан ва ҳаёт воқеа-ҳодисаларидан таъсирланган тасаввур дунёси ранг-баранг бўлади.

Иккинчи синф билан мусиқа машғулоти олиб борадиган муаллимлар, нафақат ударнинг рухий томонига, балки жисмоний ўзига хослигига ҳам эътибор беришлари керак. Иккинчи синф ўқувчиларида ҳам ҳали овоз мушаклари тулиқ шаклланиб улгурмаган бўлади. Улар кўпинча овоз пайчаларини зўриқтириб товуш ҳосил қиладилар ва бақириб овоз тембрини бузадилар. Уларни тана мушакларини тантаналаштирмасдан энгил ёрқин ва табиий куйлашга ўргатиб бориш керак.

Ҳамма мусиқа муаллимларига маълумки, товуш ҳосил қилиш ва чиройли куйлашда нафаснинг аҳамияти жуда катта. Шунинг учун нафас устида тинимсиз машқлар олиб боришга тўғри келади.

Иккинчи синф ўқувчиларида ўпка ҳаво сифими анчагина катта, нафаси бир мунча чуқур бўлади. Шунинг учун /лар билан/ узунроқ мусиқий жумлаларни ҳам ўрганса бўлади, бу эса ўз навбатида нафаснинг яна ривожланиши ва турғунлашишига ёрдам беради.

Мусиқа дарсларида иккинчи синф ўқувчилари олдида қуйидаги вазифаларни бажариш туради: биринчи октаванинг до товушидан иккинчи октаванинг ре товушигача бўлган оралиқдаги пардаларда ёзилган куйларни ифодали айтиш, тўғри нафас олиш, якка ва омма билан мустақил куйлай олиш, мусиқа ифода воситаларининг барчасини ўзлаштириб бориш.

Иккинчи синф “Мусиқа саводи” дарслигига бошлангич таълим дастури бўйича шакл ва мазмун жиҳатидан ранг-баранг қўшиқлар киритилган. Бу қўшиқларнинг ҳар бирининг мусиқий тарзини, ўқувчилар ҳис-туйғу кўригидан ўтказиш ва мусиқавий хотирасига кўчириши керак. Бундан ташқари мусиқа муаллимлари бастакорларнинг янги яратаётган, чиройли оҳангли

болалар кўшиқларидан ҳам фойдаланиши мақсадга мувофиқдир.

Бунинг учун радио ва телекўрсатувдаги махсус болаларга ашула ўргатиш эшиттиришини ва кўрсатувини ёзиб олиш ёки янги кўшиқлардан тузилган мусиқа тўпламларидан фойдаланиш керак.

Иккинчи синфда I синфда бошланган мусиқа кўникмаларини ривожлантириб боравериш керак. Айниқса кўшиқларни ўрганиш олдидан ўтказиладиган тайёргарлик куйлаш машқларига жуда катта аҳамият бериш керак. Чунки бу товуш баландлигини аниқ эшитиш қобилиятини, аниқ куйлашни овоз ҳажмининг кенгайишини ривожлантиради.

Мусиқий эшитиш қобилияти тараққийсида ва оҳанг тозалигига эришишда мусиқа жумлаларини узлуксиз “занжир” усулида куйлаш катта натижалар беради. Бу усул шундайки, бир ўқувчи биринчи жумлани куйлаб тўхтаган жойдан навбатдаги ўқувчи бошлаб кетаверади ва шундай қилиб занжир шаклида кетма-кетлик ҳосил бўлади. Яна бир яхши томони шундаки, бу усул билан бутун синфдаги ҳар боланинг мусиқавий қобилиятини ва куйлаш кўникмаларини ҳар дарсда синовдан ўтказиб туриш мумкин. Бу ерда ким тўғри айтаётгани ва ким нотўғри айтаётгани ҳам ойдин бўлиб қолади. Яна бир ибратли томони, бу усулда бутун синф фаоллашади, диққат бир жойга тўпланади, чунки ҳар бир ўқувчи ўз ўртоғини сергаклик билан кузатиб, навбатдаги жумлага кечикиб қолмасликка ҳаракат қилади. Занжирли куйлаш тўғри нафас олиш кўникмаларини ҳам мустаҳкамлайди.

Иккинчи синф ўқувчиларини жўрсиз куйлаш усулига ҳам ўргата бориш керак. Бунда фақат кўшиқнинг бузиб айтилаётган жойларида асбобни жўр қилиб тўғрилаб юбориш керак. Мусиқа муаллимларининг олдида ҳар бир кўшиқнинг бадиий образларини оча билиш ва уни ҳар бир ўқувчига етказиш вазифаси туради.

Ўқитувчи кўшиқни ўргатиш олдидан қисқагина кириш суҳбати ўтказишни унутмаслик керак. Бу синфда кўшиққа нисбатан ижобий руҳий иқлим яратади. Ўрганилаётган кўшиқ матнидан келиб чиқиб, унинг мазмунини янада онадиган халқ мақоллари ва ҳикматларидан фойдаланиш ҳам уринли. Ўрганилаётган кўшиқ ватан ҳақида бўлса, “Булбул чаманни севар, инсон Ватани”, она ҳақида бўлса “Она билан бола-гул билан лола”, дўстлик ҳақида бўлса “Дўст-дўстнинг ойнаси” каби мақоллар келтирилса, ўрганилажак кўшиққа ўқувчиларнинг руҳий жозибаси янада ошади. Кўтаринки кайфият ўрганилаётган асарни тез ўзлаштириш имконини беради.

УЧИНЧИ СИНФДА МУСИҚА ТАЪЛИМИ

Бизни ураб турган дунё оҳангларга тула. Тирик табиат минг хил тилда содда ва бетакрор қўшиқларини куйлайди: қушлар сайрайди, қамишлар шамолда шилдирайди, шаршаралар шарқирайди, момоқалдироқ гумбирлайди, инсонлар турфа оҳангда бир-бирига нутқу хитоб қиладилар, куладилар ва йиғлайдилар. Борлиқнинг ранг ва оҳанглардан минг жилвали қилиб туқилган бу манзаралари болаларда катта таассурот қолдиради. Уларнинг тасаввур дунёси бойиб боради.

Ана шу табиатда кечадиган ва жамиятда юз берадиган воқеа-ҳодисалар мусиқа ижодкорларининг ҳис-туйғуларини жунбушга келтиради ва улар ўз ҳис-туйғуларини умум инсоний даражада яхлит ифодалаб асар яратадилар. Юксак бадий савияда яратилган бундай асарлар эса инсониятнинг маънавий мулки бўлиб қолади ва авлодлар тарбиясида катта аҳамият касб этади.

Биринчи ва иккинчи чмфда олган сабоқлардан болаларнинг мусиқий маънавияти анча шаклланади. Учинчи синфда эса болалар олдига янада мураккаблироқ вазифалар қўйилади. Улар мусиқанинг турли таркибий ифода воситаларини ўргана борадилар.

Одатдагидек учинчи синфда ҳам дастлабки дарсадаёқ мусиқий иқлим вулжга келтириш лозим. Бунинг учун ўқувчилар диққатини йўналтирувчи кириш суҳбатига тортиш керак. Ёзги татилда ким нима қилганлигини, қайси пионер лагерларида бўлганлигини, қандай театр ва концертларга кирганлигини, эшитган ёки ўрганган қўшиқларини сўраш керак. Баъзи ўқувчилар ўзи ўрганган қўшиқни жон-жон деб айтиб беради. Бу эса бошқа ўқувчилар қалбидан ҳам мусиқага нисбатан жозиб бир кайфият уйғотади.

Кейин ўқитувчи, иккинчи синфда утилган айрим қўшиқларнинг бошланиш қисмини ижро этиб, бу қандай қўшиқнинг куйи, бу қандай суръатда ижро этилаётми, каби мусиқий машқлар ўтказиши керак. Ана шулардан сўнг мусиқа муаллими 3 синф мусиқа дастури бўйича бу йилги ўқув йилида қилинадиган вазифалар хусусида ўқувчиларга чиройли ҳикоя қилиб бериши, ўқувчилар билан савол-жавоблар қилиши, умумий руҳий йўналишни белгилаб олиши керак.

Ўтиладиган мусиқа дарслари ҳаётдан узилиб қолмаслиги керак. Дарсликка киритилган аранг-баранг қўшиқлар хусусида бўладиган суҳбатлар бугунги кундалик ҳаётимизга боғланиши лозим. Болаларининг мусиқага қизиқишини оширишда дарснинг сифати катта аҳамият касб этади. Агар ўқитувчи ўз овозига эга бўлса, бирон бир мусиқа асбобини қойилмақом қилиб чалинса, ашула-хор жамоасини бошқариш ўқуви бўлса, дарсга мунтазам тайёрланса. Ундан ўқитувчининг дарси самарали, синфи илғор бўлади.

Учинчи синфнинг мусиқа дарсида ҳам қилинадиган ишларни вақт бўйича аниқ белгилаб қўйиш керак, дарс босқичма-босқич қуйидагича кечиши керак: овозни қиздириш машқлари, этишиш машқлари, нота саводи, қўшиқ ўрганиш, суҳбат ва мусиқа тинглаш.

Учинчи синфда ҳам ноталар ва паузалар устида машқлар олиб бориш керак. Паузалар чўзимини ноталар чўзимига солиштириш, ноталар билан паузалар такрорланиб, алмашиб келадиган машқларни қайта-қайта куйлати-

либ тушунча ҳосил қилдириб бориш керак. Бундан ташқари нуқтали ноталар ҳақида ҳам тушунча бериш, шундай ноталар учрайдиган қўшиқлар билан танишиб бориш зарур.

Учинчи синфда ўқувчилар лад, мажор ва минор хусусида ҳам бир қадар билимга эга бўлишлари керак. Бунда ўқитувчи ҳар бир қўшиқ товушларининг таркибий боғланишга лад дейилишини. Лад бу ҳар бир мусиқа асарининг архитектураси, бош режаси эканлигини ёки қолипи эканлигини тушунтириш керак. Бу ерда асосан ладлар икки турга бўлинишини, булар мажор ва минор лади дейилишини ўртага бориши керак. Мажор ладида ёрқин ва завқли туйғулар, минор ладида эса маънос ва ғамгин туйғулар ифодаланиши, турли куй ва қўшиқлардан мисол келтирилиб тушунтирилиши зарур.

Учинчи синф дарслигига киритилган қўшиқларда қисқа чўзимли товушлар ҳам кўп. Шунинг учун саккизлик, ўн олтиталик ноталар хусусида ҳам тушунча бериш саккизлик нота бутун нотанинг саккиздан бир бўлаги эканлигини, ўн олтиталик нота эса бутун нотанинг ўн олтидан бир бўлаги эканлигини тушунтириш керак.

Учинчи синфда учтовушликлар, дирижёрлик ҳақида ҳам соддагина бўлса ҳам тушунча бериб, икки чоракли ўлчов бўйича дирижёрлик қилдириб ўргатиш зарур.

Болаларга ҳар бир куйлаётган қўшиқларининг бошида калитдан кейин куйиладиган белгилар-альтерацияларга аҳамият беришни ва белгиларининг вазифасини ўргата бериш лозим. Мана шундай қилиб учинчи синф ўқувчиларининг мусиқий соводи ҳам мустаҳкамланиб боради. Улар энди ашула-хор машғулотларида муракаброқ асарларни куйлашга ҳам қурби етадиган даражага келиб қоладилар. Энди бир овозли куйлашдан аста-секин икки овозли куйлаш усулига ҳам ўтса бўлади.

Учинчи синфда икки овозли куйлашга ўтиш учун дастлаб куйидаги тартибда мусиқа машғулотлари олиб бориш керак. Болалар гармоник терция, кварта, квинта интервалларини мусиқа асбобида чалиб, ҳамоҳанг чиқаётган товушнинг ҳар бирини алоҳида этитишга ҳаракат қилишни, диққатни бир жойга тўплашни ўргатиш зарур. Кейин эшитиш қобилияти яхши болалардан иккитасини доскага чиқариб пастки товушни бирига, юқори товушни иккинчисига куйлатиш керак. Бунда аввал мусиқа асбоби жўрлигида, сўнг эса жўрсиз куйлатиш зарур. Улар бу вазифани бир мунча машқлардан кейин яхши уддалайдилар.

Синфдаги болалар ҳам ичидан ўзларини бу жараёнга сошлаб турадилар. Шундай қилиб бутун-синфни иккига бўлиб, пастки товушни бир томонга, юқори товушни иккинчи томонга куйлатиш керак. Изчил ва мунтазам машқлардан кейин болаларда анча малака ҳосил бўлиб қолади. Ана шундан кейин энг оддий икки овозли қўшиқларни ўргата бошлаш лозим.

Икки овозли қўшиқни ўргатиш ҳам дастлаб қўшиқ матнини яхшилаб ўқиб, тушунтириш, кейин мусиқа асбоби жўрлигида ижро қилиб, куйлаб кўрсатиш ва ниҳоят ҳар бир овоз партиясини алоҳида-алоҳида чалиб ва айтиб кўрсатиш зарур. Шундан кейин ўргатишни бошлаш керак. Аввал биринчи овозлардан бошланган маъқул, чунки биринчи овозларда қўшиқ куйининг асоси бўлади.

Шундай қилиб ўқувчилар қолган йили давомида хор ижрочилигининг бу усулини ҳам ўзлаштириб борадилар.

МАКТАБДАН ТАШҚАРИ МУСИҚА ТАРҒИБОТИ ВА ТАЪЛИМИ

Мусиқа санъатининг баркамол намуналари билан ўқувчиларни таништириб бориш, уларнинг ғоявий-ахлоқий тарбиясида катта аҳамиятга эга. Бунинг учун фақат мактабда берилаётган дарс соатларининг ўзи етмайди. Бу эса мактабдан ташқари мусиқа тарғиботини ва таълимини тақозо қилади. Бундай таълим ва тарбиянинг бизда кучли омиллари мавжуд. Булар радио ва телекўрсатувлардир.

Бу соҳада марказий эшиттириш ва кўрсатувларда ҳамда жумҳурият радио эшиттириш ва телекўрсатувларида анча амалий ишлар ҳам қилинган ва қилинмоқда. Бу эшиттиришлар ва кўрсатувларга таниқли ёзувчилар, композиторлар, дрижёрлар, режиссёрлар, балетмейстрлар ва хор меъстрлар таклиф қилиниши, уларга чуқур мазмун бахш этмоқда. Машҳур ижрочилар: овоз ва чолғу ижросининг усталарининг чиқишлари ҳам ўқувчилар дилида ҳавас ва завқ уйғотади.

Радио ва телекўрсатувларда берилаётган: “Болалар мусиқали радио журнали”, “Қувноқ кўшиқлар”, “Мусиқа дўкони”, “мусиқа жавони”, “Биргаликда кўлаймиз” каби эшиттириш ва кўрсатувлар навқирон шинавандаларнинг сеvimли сиртқи дарслари бўлиб қолмоқда.

Айниқса мактабдан ташқари мусиқий таълим, тарбия ишларига бевосита мактаб ўқувчиларининг ўзини аралаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Улар радио ва телекўрсатувларга чиқишда катта маъсулият ҳис қилалдилар, тайёргарлик жараёнида болалар руҳий, маънавий дунёсида улкан мусиқий тушунча ва билимлар жамғарилади.

Яхши тайёрланган болалар хор ва ашула, рақс ва чолғудасталарининг ҳаво мавжларига чиқиши, уларни миллион-миллион уз синфдошлари билан мусиқа тилида мулоқот қилиши имконини бермоқда. Бир суз билан айтганда радио ва телекўрсатув миллионлар синфхонасидир.

Ҳаёт тўхтовсиз экан, туғилиш тўхтовсиз экан, тарбия жараёни ҳам тўхтовсиздир. Шунинг учун радио ва телекўрсатув бу соҳада эришган бугунги даражасида туриб қолмаслиги керак. Мусиқа таълими ва тарғиботининг янги шакл ва мазмун омилларини излаши, олға силжиши лозим. Шу ўринда бир таклифни айтиб ўтиш жоиздир.

Мана 30 йилдан бери “Қувноқ стартлар” телекўрсатуви мунтазам бериб борилади. Унинг ҳар бир эфирга чиқиши болалар учун байрам. Бу кўрсатув 30 йил давомида қанчадан-қанча болаларни катта спорт оламига йўллади, мамлакат болаларининг жисмоний маданияти тарбиясида беқиёс рол ўйнади. Мана шу ибратдан бошқа соҳалар ҳам хулоса чиқариб олса бўлмайdimи? Бўлади, бунинг учун жиндак эътибор ва ташаббус керак. Биз жумҳурият ва вилоят телестудиялари мунтазам равишда мактаблараро “Қувноқ ноталар” телеконкурслари ўтказиб боришини таклиф қиламиз.

Жумҳурият президенти ва ҳукумат раҳбарлари болаларимиз маданий тарбиясига катта аҳамият беришяпти. Бунинг далили яқинда қабул қилинган, жумҳурият мактаб ўқувчиларининг бир ойда бир марта, бепул театрлар, концерт заллари, филармонияларга кириши ҳақидаги қароридир. Бу қарор халқ таълими ходимлари олдига ҳам, маданият муассасалари ходимлари олдига ҳам катта вазифа қўяди. Бунда ҳар бир шаҳар, ҳар бир туман халқ таълими,

уз худудидан и мусиқа кучларидан имкони даражасида самарали фойдаланиши керак бўлган. Мактаб ўқувчиларини режимли равишда театрларга, концертларга, халқ фиҳармонияларига боришларини уюштириш, буни ўқув дастурининг асосии бир қисми деб билиш керак бўлади.

Мактабларда ҳар ойда бир кун “маданият куни” деб эълон қилиниб уша кун бошқа дларслар ўтказилмаслиги керак. Болалар мактабга байрамонга кийиниб келиши, ўқитувчилари билан театрларга боришга тайёрланишлари зарур. Театр учрашувлари ўқувчилар учун тантанали бўлиши, санъаткорларни чиқишларидан сунг табриклаш учун ўқувчиларда гуллар бўлса яна яхши бўлади.

Маданият муассасалари, ўқувчи томошабинларнинг ўзига хослигини ҳисобга олиб, томоша ва ижронинг шуларга мос шаклларини топиши зарур. Бунинг учун куйидаги вазифаларни уддалашга ҳаракат қилмоқ керак.

1. Мусиқий-бадий тарбия йуриқларидан келиб чиқиб фойдали маданий тадбирлар тематикасини ишлаб чиқиш.

2. Тематик-концерт дастурларини тузиш. Бунда ўқувчилар ёши хусусиятларини ҳамда ҳар бир ёш гуруҳларнинг мусиқий саводхонлик хусусиятларини ҳисобга олиш зарур.

3. Ижро олдидан бериладиган тўлиқ суҳбат ва тушунтириш усулларини ишлаб чиқиш.

Ўқувчиларга мўлжалланган тематик концерт дастурда, унинг таркибан ҳар-хил бўлишига эътибор бериш керак. Бир хиллик ўқувчиларни толиқтириб қўяди. Тематик концерт ранг-баранг, енгил куй-қўшиқлар ҳам мураккаб, куй-қўшиқлар ҳам аралаш бўлиши керак.

Шундай бўлганда ўқувчилар ижро қилинаётган куй ва қўшиқларни ҳам ижрочилар маҳоратини ҳам бир-бирига таққослаб боради. Уларнинг мусиқа-ни бадий таҳлил қилиш идроки фаоллашади.

Ўқувчилар билан “Композитор-ижрочи-томошабин”, “Композитор-дир-жер-ижрочи-томошабин” каби учрашувли суҳбатлар ва концертлар ўтказиш айниқса фойдалидир.

Бундай концертлардаги жонли мулоқот уларнинг қалбига учмас чўғ солади. Бундай учрашувларни нафақат театрлар балки кашшофлар саройларида, мактабларда ўтказса ҳам бўлади.

Бошланғич синф ўқувчилари билан бўладиган театр учрашувларини айниқса мароқли ўтказиш керак. Бунинг учун жиддий тайёргарлик зарур. Ижро қилинадиган асарлар уларнинг бола қалбига етиб борадиган, тушунарли ва шу билан бирга уларнинг дидини бир қадар кўтарадиган бўлиши керак.

Болалар билан “Эртақлар мусиқада”, “Йил фасллари мусиқада” каби суҳбатли концертлар ўтказиш уларнинг тасаввур дунёсини янада бойитади, улар бадият олами муштарак эканлигини элас-элас англай бошлайдилар.

МУСИҚА САВОДИДАН АСОСИЙ ОДДИЙ МАЪЛУМОТЛАР

МУСИҚАВИЙ ТОВУШЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Биз беҳисоб товушлар олами ичида яшаймиз ва бу товушлар ниманинг товуши эканлигини фарқлаймиз, шовқинли ёки мусиқавий товуш эканлигини биламиз.

Мусиқавий товушларни уч хил хусусият белгилайди:

1. Баландлик
2. Қаттиқлик
3. Тембр

Товушнинг баландлиги тебранаётган товуш манбаининг тезлигига боғлиқ бўлади. Тебраниш қанча тез бўлса, товуш шунча баланд ва аксинча бўлади.

Товушнинг қаттиқлиги тебранаётган товуш манбаининг фазодаги тебраниш доирасининг кенглигига боғлиқ бўлади. Тебраниш фазоси қанча кенг бўлса, товуш шунча қаттиқ ва аксинча бўлади.

Товушнинг тембри деб унинг ўзига хос оҳанг хусусиятига ранг-баранглигига айтилади. Ҳар бир мусиқа асбоби овозининг ва ҳар бир инсон овозининг ўзига хос оҳанг-тембри бўлади.

МУСИҚАВИЙ ТАРТИБ ВА ТОВУШҚАТОР

Ҳозирги замон мусиқа амалиётида қўлланиладиган, ўз аниқ баландлигига кўра, бир-бири билан аниқ ўзаро муносабатда бўладиган товушларнинг жойлашиш тартибига - товушларнинг мусиқавий иартиби дейилади. Товушларнинг мусиқавий тартибида ўз баландлигига қараб жойлашишига товушқатор дейилади.

Товушқатордаги ҳар бир товуш эса унинг босқичлари дейилади. Товушқатор босқичларини - пардалар десак ҳам нотўғри бўлмайди. Шундай қилиб бутун товушқатор 88 та хилма-хил пардадан иборат. Бу товушлар секундига 16 дан то 4176 мартагача тебраниш натижасида ҳосил бўлади. Инсон қулоғи фақат шундай тебранишлардан туғилган товушларни мусиқий товуш сифатида фарқлай олади. Бу тебранишлардан паста ҳам, баланди ҳам инсон қулоғига шовқинли товушлар тарзида эшитилади.

Товушқаторнинг асосий босқичларига еттита мустақил ном берилган. Улар До, ре, ми, фа, соль, ля, си.

Ана шу еттита босқични ўз ичига олган товушқаторнинг исталган қисми октава дейилади. Октаваларнинг бошланғичи деб до товуши қабул қилинган. Октава дегани лотинча сўз бўлиб саккизлик демакдир.

Ҳаммаси бўлиб товушқаторда иккита нотўлиқ, еттита тўлиқ октава бор.

МУСИҚА СОЗИ, ЯРИМ ТОН ВА БУТУН ТОН

Муסיқа пардаларининг энг яқин оралиғи ярим тон дейилади. Иккита ярим пардадан иборат оралиққа бутун тон дейилади. Товушқаторнинг асосий босқичлари орасида иккита ярим тон ва бешта бутун тон бор.

Улар қуйидаги тартибда жойлашган:

до ре ми фа соль ля си до

1т. 1т. 1/2, 1т. 1т. 1т. 1/2

Муסיқа ижрочилигида қулай бўлсин учун бутун тонлар ҳам ярим тонларга бўлинган. Шундай қилиб, бир октава тенг ўн иккита ярим-тонликка бўлинган. Ана шунга аниқ муסיқа сози дейилади.

Асосий пардаларни тенг бўлган ярим пардаларга ҳосила пардалар дейилади. Ҳосила пардаларнинг номи асосий пардалар номидан келиб чиқади.

Асосий пардаларнинг ярим тон қўтарилиши диез сўзи билан ифодаланади.

Асосий пардаларнинг ярим тон пасайиши бемоль сўзи билан ифодаланади.

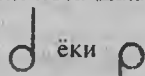
Асосий пардалар иккита ярим тонга қўтарилса ёки пасайса, дубль-диез ёки дубль-бемоль сузлари билан ифодаланади.

НОТАЛАР, УЛАРНИНГ ЧЎЗИМИ ВА НОТА ЙЎЛЛАРИГА ЁЗИЛИШ ТАРТИБИ

Сузларнинг товушлари ҳам ҳарфлар билан ёзилганидек, муסיқа товушларининг паст, баландлиги, чўзиқ, қисқалиги ноталар билан ёзилади. Ноталар ўртаси бўш ёки бўялган доирачалардан иборат бўлади. Қисқа чўзимли товушларни ифодалаш учун бу доирачаларга тик таёқчилар қўйилади. Янада қисқа чўзимларни ифодалаш учун эса тик таёқчаларга байроқчалар қўйилади. Қисқа чўзимлар гуруҳланса уларнинг тик таёқчалари кўндаланг таёқчалар билан бирлаштирилади. Муסיқа товушларининг чўзиқ-қисқалиги қуйидаги ноталар билан ифодаланади:

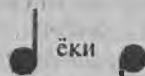
Энг узун чўзимли бутун нота шакли

Бутундан икки карра қисқа яримталиқ нота шакли

ёки

Яримдан икки карра қисқа чоракталиқ нота шакли

ёки

Чоракталиқдан икки карра қисқа саккизталиқ шакли

ёки

гуруҳда

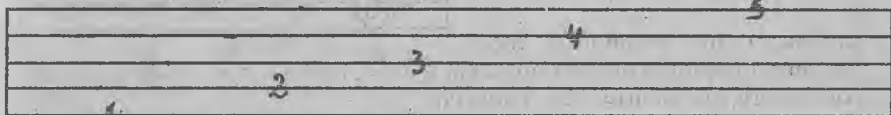
Саккизталиқдан икки карра қисқа ўн олтилик шакли

Товушларнинг паст-баландлигини ёзиш учун нота йулидан фойдаланилади. Нота йули /чизиги/ бешта ёндош параллел чизикдан иборат:

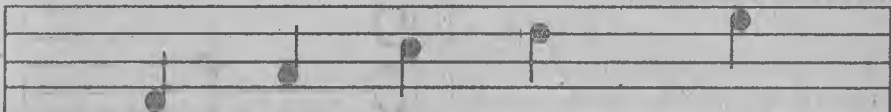
Чизиклар пастдан юқорига қараб саналади:

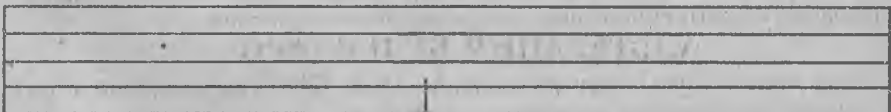
Ноталар чизикларга ёзилади.

Ноталар чизиклар ўртасидаги оралиққа ёзилади.

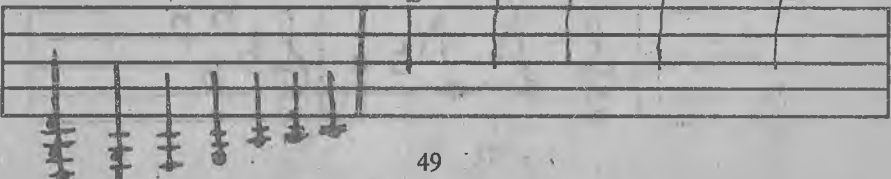
Нота йулининг 1-чизиги остига ёзилади:

Нота йулининг 5-чизиги устига ёзилади:

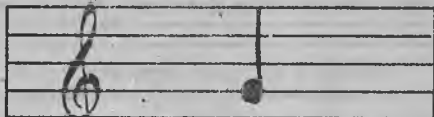
Нота йули остидаги ва устидаги қўшимча чизикларга ва уларнинг оралиғига ёзилади.

КАЛИТЛАР

Нота чизиқларининг унги ва уларнинг ораларига ёзилган ноталар қайси бир товунни аниқ ифодалашганини нота чизиқларининг бошига қўйилган калит белгиси орқали биламиз. Нота нуллариининг бошига қўйилган калит белгисининг марказини бирон бир нота чизини кесиб ўтади. Калит ана шу чизиқда турган нота қандай товун баландлигини ифодалашини кўрсатади. Бошқа асосий босқичлар эса унга товунга мосланади. Ҳозирги вақтда уч хил калитлар қўлланилади.

Скрипка калити /соъ калити/ ҳам дейилади:

Скрипка калити иккинчи чизиқда турадиган биринчи октаванинг соъ товунни баландлигини ифодалайди. Бас калити /фа калити/ ҳам дейилади:

Бас калити тўртинчи чизиқда турадиган кичик октаванинг фа товунни баландлигини ифодалайди.

До калити учинчи чизиқда турадиган биринчи октаванинг до товунни баландлигини ифодалайди:

Музыка ўзувида ҳар хил калитлардан фойдаланишнинг босси, қушимча чизиқларни камантириши ва нот ўқувини осонлантиришидир.

АЛЬТЕРАЦИЯ БЕЛГИЛАРИ

Альтерация дегенча альтераре-уларини исгани. Асосий пардаларининг кўтарилишига ва пасайишига альтерация дейилади.

Бу белгилар бешта бўлиб, қуйидагича номланади ва ёзилади:

Диез- # асосий пардани 0,5 тон кўтарди.

Бемоль - Ъ асосий пардани 0,5 тон пасайтиради.

Дубль-диез - Х -асосий пардани 1 тон кўтарди.

Дубль-бемоль-ЬЬ - асосий пардани 1 тон пасайтиради.

Бекар-4-белгиси бошқа альтерацияларни ўз тактида ман қилади.

Альтерация белгилари керак бўлганда ноталар оддига, калит белгисининг ўнг томонига чизиқларда ва уларнинг ораларига қўйилади:

Калиграфиянинг олдига қўйиладиган альтерациялар кантиқлиги альтерациялари тегилиб, бугун асар давомида ўз кучини ҳамма октавалар учун ҳам сақлайди. Ноталар олдига қўйиладиган альтерациялар эса тасодифий альтерациялар тегилиб, фақат битта тактада ўз кучини сақлайди.

НОТАЛАР ЧЎЗИМИНИ УЗАЙТИРУВЧИ БЕЛГИЛАР

Ноталарнинг асосий чўзимлари билан таниқари, уларнинг чўзимини яна бироз узайтирувчи белгилар ҳам бор. Улар қуйидагилар:

Нўқта агар нотанинг ўнг томониغا қўйилса, у узини ярмига узаяди:

$$\begin{aligned}
 o. &= o + d \frac{3}{2} \\
 d. &= d + d \frac{3}{4} \\
 \underline{d}. &= \underline{d} + \underline{d} \frac{3}{8}
 \end{aligned}$$

Агар нотанинг ўнг томониغا қўш нўқта қўйилса, у узининг ярмига ҳамда қоралига узаяди:

$$\begin{aligned}
 o.. &= o + d + d = 4 \\
 o.. &= d + \underline{d} + \underline{d} = 8 \\
 \underline{d}.. &= \underline{d} + \underline{d} + \underline{d} = 16
 \end{aligned}$$

Агар бир хил баландликдаги ноталар лига чизиғи билан бирлаштирилган бўлса уларнинг чўзими қўшилади:

$$\begin{aligned}
 \text{— } o + d &= 4 \\
 \text{— } \underline{d} + \underline{d} &= 8
 \end{aligned}$$

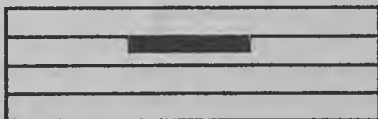
Агар биронта нога чўзимининг устида еки остида фермата белгиси турган бўлса, ижрочи ўша товушни ўз ихтиёрича узоқ чўзиб туриши мумкин, фермата белгиси ярим доирача бўлиб ўртасига нўқта қўйилади:

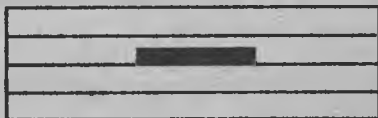
ПАУЗАЛАР

Муסיқа оҳанглариининг маъъум бир муддатга тинишига пауза дейилади. Паузалар чўзими ҳам ноталар чўзимига баробар бўлади.

Бугун нога чўзимига тенг бутун пауза...

Яримталиқ ногага тенг пауза:

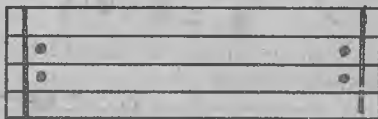

- Четирташлик нотага тенг пауза -----
- Салкиздашлик нотага тенг пауза -----
- Уч олтигалик нотага тенг пауза -----
- Үчтиз иккигалик нотага тенг пауза -----
- Олтиз туртгалик нотага тенг пауза -----

НОТА ЁЗУВИНИ ҚИСҚАРТИРУВЧИ БЕЛГИЛАР

Нота ёзувини қисқартириш учун махсус белгилар қўлланилади:

Юқоридани қайтариш /реприза/ белгиси-бутун асарни ёки унинг бир қисмини қайтариш зарурлигини кўрсатади.

Вольта-бутун асарни ёки унинг бир қисмини такрорлашда ҳар хил тамом бўлишини кўрсатади ва қўйидагича ёзилади.

Асарни биринчи марта қайтаришда 1-вольта чалинади, иккинчи марта қайтаришда эса 1-вольта чалинмай 2-вольтага ўтиб кетилади.

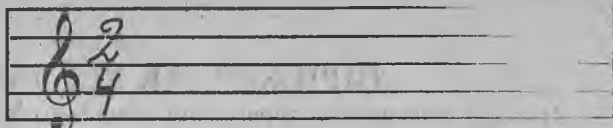
Жуда баланд ва жуда паст товушларни кўрсатиш учун кўп сонли қўшимча чизиклар бўлиши талаб этилади. Қўшимча чизикларни кўп ишлатмаслик учун 8-белгиси қўлланилиб, бу белги ноталар устига ёзилиб, бир октава кутариб ижро этилиши кўрсатилади. Ноталарнинг остига қўйилган 8-белгиси эса бир октава пасайтириб ижро этилишини кўрсатади.

РИТМ. МЕТР. ТАКТ. ЎЛЧОВ.

Мусиқа чўзимларининг ва зарбларининг галма-гал келиши ва нисбати ритм /усул/ дейилади.

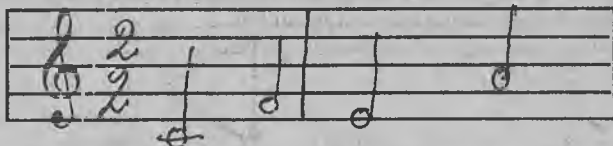
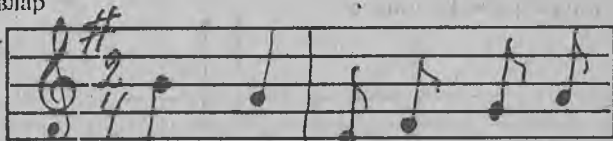
Метр- ритмни ўлчов воситасидир. Метр бир хил чўзимдаги аниқ ритм бўлақларининг тўхтовсиз такрорланадиган изчиллигидир. Мусиқа асарларининг қисқа бўлақлари такт деб аталади, бу қисқа бўлақларнинг чўзимлари бир-бирига тенг бўлади. Тактлар бир-бирдан такт чизиклари билан ажратилади. Баъзан асар тўлиқсиз биринчи тактдан ёки унинг кучсиз бўлагидан-такт олдидан бошланади.

Калит олдига қўйиладиган каср сони такт ўлчови дейилади. Ўлчов касрнинг сурати бўлақларининг сонини, махражи эса шу бўлақларнинг чўзимини кўрсатади:

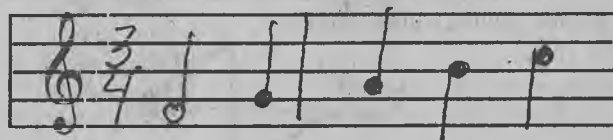

Бошланғич синфларда ўрганиладиган музика асарлари қанчалык кўп бўлса, улар
оддий ўлчовларда ёзилган бўлади:

Икки ҳиссали ўлчовлар

Уч ҳиссали ўлчовлар

ТЕМП - СУРЪАТ

Темп сўзи ҳамма учун тушунарли, ҳаракат тезлигини билдиради. У лотинча темпус - вақт сўзидан олинган.

У музиканинг ҳаракат тарзини аниқлашга ёрдам беради.

Музика асари ёки унинг айрим қисмларининг ҳаракат суръати италянча сўзлар билан кўрсатилади ва улар 17 асрдан бошлаб қўлланилиб келинади.

Музика суръати асосан уч турга бўлинади:

1. Оғир суръатлар:

Ларго - чўзиб.

Ленто - чўзиброқ.

Адажио-оғир.

2. Ўртача суръатлар:

Анданте-ўртача оғир, равон.

Мадерато-ўртача тез.

3. Тез суръатлар:

Аллегро-тез.

Виво-чаққон.

Суръат кўрсаткичларини ҳар бир композитор ўз она тилида ҳам ёзиши мумкин.

ДИРИЖЁРЛИК УСУЛЛАРИ

Ижронини бошқаринишга дирижёрлик дейилади. Мусиқа асарининг суръат тарзи дирижёрнинг қўл ҳаракати силтовлари билан кўрсатиб борилади.

Ҳамма икки ҳиссали ўлчовлар пастга ва юқорига икки қўл силтови билан дирижёрлик қилинади:

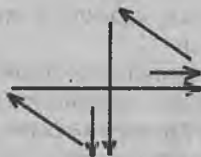
Ҳамма уч ҳиссали оддий ўлчовлар пастга, унга ва юқорига уч қўл силтови билан дирижёрлик қилинади:

Тўрт ҳиссали ўлчовлар пастга, чапга, ўнгга ва юқорига тўрт қўл силтови билан дирижёрлик қилинади:

Олти ҳиссали ўлчовларга дирижёрлик қилишда пастга ва унга бўладиган қўл силтовлари икки мартадан бўлади:

ИНТЕРВАЛЛАР

Бир вақтда ёки бирин-кетин эшитилган иккита товушга интервал дейилади. Интервал латинча сўз бўлиб оралиқ дегани бўлади. Бир вақтда эшитилган иккита товуш гармоник интервал бўлади. Бирин-кетин эшитилган иккита товуш эса мелодик интервал бўлади:

Интервалларнинг сон ва сифат миқдор хусусиятлари бўлади. Сон миқдор интерваллар нечта босқичдан тузилганлигини, сифат миқдори эса интервал нечта тондан тузилганлигини билдиради.

Интервалларнинг сон миқдори:

Прима - 1 биринчи.

Секунда-2 иккинчи.

Терция-3 учинчи.

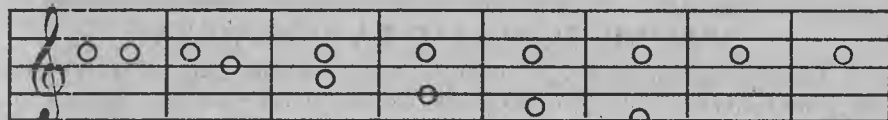
Кварта-4 тўрттинчи.

Квинта-5 бешинчи.

Секста-6 олтинчи.

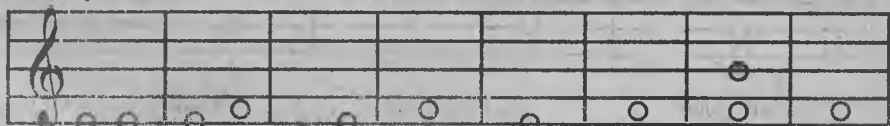
Септима-7 еттинчи.

Октава-8 саккизинчи.

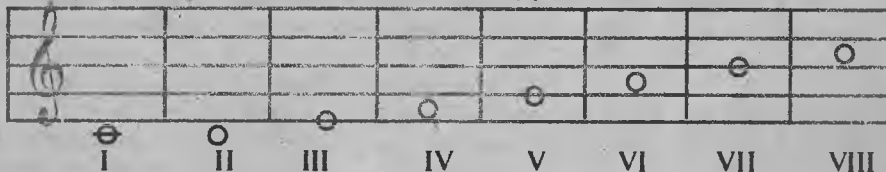
Интервалларнинг сифат миқдори:

1 Соф прима-	0 тон
2 Кичик секунда-	0,5 тон
Катта секунда-	1 тон
3 Кичик терция-	1,5 тон
Катта терция-	2 тон
4 Соф кварта-	2,5 тон
Орт. Кварта-	3 тон
5 Кич. Квинта-	3 тон
Соф квинта-	3,5 тон
6 Кичик секста-	4 тон
Катта секста-	4,5 тон
7 Кичик септима-	5 тон
Катта септима-	5,5 тон
8 Соф октава-	6 тон

ЛАДЛАР ВА ТОНАЛЛИКЛАР

Турли товушларнинг яъни баландлиги ҳар хил товушларнинг ўзаро алоқаси, беқарор товушларнинг бир тоника интилиши лад дейилади. Ладдаги тоника учтовушлигида тоника асосий тон деб аталиб, терция ва квинта товушлари шу ладдаги товушлардан тузилади. Ладдаги товушларни поғона дейилиб, улар рим рақами билан тоникадан юқори томон саналади:

Ладдаги поғоналардан гамма тузилади. Ладдаги тоника тонашликни аниқлайди. Масалан, тоника до бўлса, До-мажор булади. Ладлар бир-биридан таъсирчанлик имкониятларига кўра ажралиб туради. Лад қондалари асосида куй тузилади, у гармониядаги товушлар боғланишини ҳосил қилади.

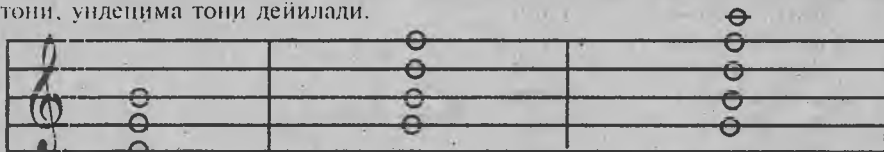
Турғун товушларининг қатга учтовушликдан тузилган ладга мажор лади дейилади. Турғун товушлари кичик учтовушликдан тузилган ладга минор лади дейилади.

Мажор ва минор ладларида ҳам I-III-V поғоналари турғун булади. Нотурғун товушлар турғун товушларга тортилади.

Тонашлик-ладдаги товушларнинг балеңдигидир. Тонашлик номи лад ва тоникадан тузилади. Ҳар бир мусиқа асари маълум бир тонашликда ёзилади. Ҳар бир тонашлик қалитолди альтерация белгилари билан бир-биридан фарқ қилади.

УЧТОВУШЛИКЛАР ВА АККОРДЛАР

Турли балеңдикдаги ва ундан ортиқ товушларнинг қўшилиб, яхлит ҳолда янграшига аккорд дейилади. Аккордлар одатда терция интервали буйича тақсимланган товушлардан ҳосил булади. Масалан: до-ми-соль, фа-ля-до каби. Аккорд тўрт товушдан тузилса септаккорд, беш товушдан тузилса нонаккорд, олти товушдан тузилса ундецимааккорд дейилади. Аккордларнинг пастки товуши асосий тон ёки прима, қолганлари терция тони, квинта тони, септима тони, ундецима тони дейилади.

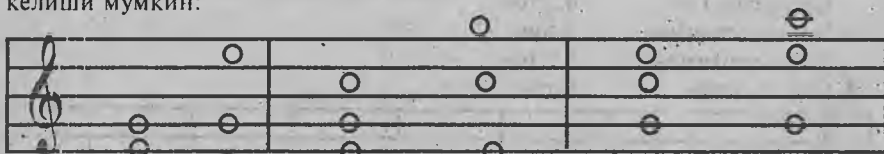

учтовушлик

септаккорд

нонаккорд

Энг паст, яъни бас товушига кўра учтовушлик аккорд уч турли ҳолатда келиши мумкин:

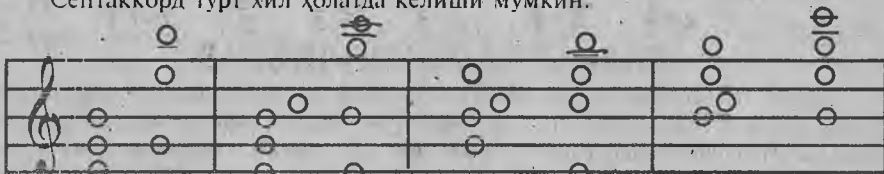

асосий ҳолат

септаккорд

квартсептаккорд

Септаккорд тўрт хил ҳолатда келиши мумкин:

асосий ҳолат,

квинтсептак,

терцквартаккорд,

секундаккорд

7

5
6

4

2

КУНДАЛИК ЗАРУР МУСИҚАНОМА

АВЖ

Биз кундалик турмушда, ҳар қадамда “иш авж олиб кетди”, 2-уйин авжида” каби гапларни эшитиб турамыз. Бу иш ёки уйиннинг ғоят қизғин бораётганини билдиради.

Авж-арабча сўз бўлиб чўққи деганидир. Бу сўз мусиқада ҳам тез-тез қўлланиб турилади. Мусиқа асарининг энг баланд товушларда ифодаланган қисмига авж дейилади.

Ўзбек мусиқасида, ашула, катта ашула ва мақомларда машҳур авжлар учрайди. “Ушшоқ”, “Турк”, “Зебо пари” каби авжлар шашмақомнинг машҳур авжларидир.

АЖАМ

Араблар уларидан бошқа шимолий халқларни ва мамлакатларни, хусусан, Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр халқлари мамлакатларини ажам деб аташган.

Ажам-ўзбек халқ мусиқасининг қадимий чолғу йуъларининг айримлари ҳам шундай аталган. Шашмақомдаги “мухаммаси ажам”, “наврузи ажам”лар халқ орасида машҳур.

А КАПЕЛЛА

Италянчадан айнан таржимаси “бутхонадагидек” деган сўз бўлади. Мусиқага бутхонанинг нима алоқаси бор деб ажабланиш мумкин. Лекин христиан динидаги Ғарбий Оропа мамлакатларида черков ибодатлари орган ва хор жўрлигида ўтади. Бу ибодатларга илоҳий бир қудрат бахш этади.

Италянлар бутхонани капелла дейди. Бутхоналар кичик бўлганлигидан орган куйишга жойи ҳам, қурби ҳам ётмайди. Шунинг учун у ерда фақат хор жўрлигида ибодатлар ўтказилади.

Кейинчалик жўрсиз куйлайдиган хор гуруҳларига бутхонадагидек, яъни а капелла лақаби тақалиб кетган. Ўзбекистонда М.Бурхонов ва Б.Умиджонов а капеллалари машҳур.

АНСАМБЛЬ

Санъаткорларнинг уюшган ижрочи гуруҳига ансамбль дейилади. Ашула ва рақс ансамбли, халқ ансамбли каби ибораларни кўп эшитамиз. Масалан: “Баҳор” ўзбек давлат рақс ансамбли ва ҳоказо. Ансамбль икки кишилик бўлса дуэт, уч кишилик бўлса терцет, тўрт кишилик бўлса квартет, беш кишилик бўлса квинтет, олти кишилик бўлса секстет ва ҳоказо дейилади.

Ансамбль французча сўз бўлиб “биргаликда” деганидир. Мусиқа созларининг бир-бирига ҳамоҳанг созланиши ҳам ансамбль дейилади.

АРИЯ

Ария ўзбекларнинг мусиқа оламига XX асрда кириб келган. Биз радио ва телекўрсатувлардан “Майсаранинг иши” операсидан Чўпон арияси ёки “Ҳамза” операсидан Ҳамза арияси каби эшиттириш ва кўрсатувларнинг ғувоҳи бўлиб турамыз.

Ария италянча сўз бўлиб ашула демакдир.

Драма асарларида монолог қандай аҳамиятга эга бўлса, мусиқали драма ва операда ария шундай аҳамиятга эга. Масалан, драмадаги Отелло монологи билан операдаги арияси тенг.

АНТРАКТ

Бу сўз латинча ва французча сўзларнинг қўшилишидан тузилган. Антре французча “оралиқ”, акт латинча “ҳаракат” дир. Икки сўз бирлашиб “ҳаракат оралиғи” деган маънони беради. Демак, антракт сахнадаги ҳаракатлар оралиғидаги танаффусдир.

АРТИСТ

Мусиқа, драма ва потиқлик каби ижро санъаткорлигини мукаммал касб қилиб олган киши артист дейилади. Бу соҳанинг усталарига “хизмат кўрсатган” ва “халқ артисти” унвонлари берилади.

АРФА

Энг қадимии мусиқа асбобларидан бири. Қадимда ёнкамон шаклида бўлган, ҳозирда учбурчак шаклида, номи итальянча. Илк арфа қадимги Мисрда яратилган, 46-47 тори, пардалари бўлади. Жуда майин ва ёқимли овози борлиғи туфайли шоҳлар саройида қадрланган. Ҳозирги вақтда оркестрларда қўлланилади.

АШУЛА

Энг кўп тарқалган овоз мусиқаси тури. Ашула сўзлари чолғу жўрлигида ижро қилинади. Халқ ижодида ашуланинг жуда кўп турлари мавжуд: ялла, ланар, марсия ва бошқалар. Мусиқа мутахассислари бастакорлар ва композиторлар халқ ашула йўлларига таянган ҳолда жуда кўп замонавий ашулалар ижод қилдилар.

БАЁТ

Арабча сўз. Оҳангли дил изҳори деган маънони беради. Шунинг учун Навоий бир ғазалида “Навоий айтса баёт ул ой меҳринда” дейди.

Тошкент-Фарғона ашула айтим йўлларида беш қисмли “Баёт” мавжуд. Бухоро шашмақомида ҳам “Баёт” чолғу йўллари бор.

БАЛЕТ

Французча сўз бўлиб, итальянча “балетто-рақс” сўзидан келиб чиққан. Мана уч асрдан бери мусиқа, рақс, драма ва тасвирий санъат муштараклигидаги рақс сахна асарига балет дейилади. Биринчи ҳикоя-мазмунли балет асарини УП асрнинг иккинчи ярмида француз комедиографи Мольер яратган.

Балетда инсон кечинмалари позик рақс-гавда ҳаркатларида ифодаланади. Балетда классик рақс, мижозий ва қилиқларни тавсифлаш рақслари ва пантомима қўлланилади. Бунда классик рақс кутаринки руҳни, илоҳий инсон парвозларини, мижозий-тавсифли рақслар баъзи қаҳрамонлар ва гуруҳларнинг мижози ва қиоқларини, пантомима қаҳрамонларининг ўзаро мулоқотини ифодалайди.

Балетда дуэт на-де-де дейилади, якка рақс вариация ва умумий рақслар кардабалет дейилади.

Балет Ўзбекистонга XX асрнинг 40-йилларида кириб келган. И. Акбаровнинг “Орзу”, А. Козловскийнинг “Тановар”, У. Мусаввининг “Афсоналар волийси” балетлари машҳур.

БАСТАКОР

Фореча боғлов иши демакдир. Бир овозли куй ва қўшиқ боғловчилар, яъни ижодкорлар бастакор дейилади. Бастакорлик қадимдан то бизнинг кунларгача давом этиб келаяпти. Ўзбекистонда Ю. Ражабий, Г. Тошматов, М. Мирзаев каби бастакорлар ижоди ҳаммага манзур.

БАХШИ

А.Навоий бахши сўзини мирзо, котиб маъносида ишлатган. Қадимий сўз қабила, уруғ маъносида ҳам ишлатилган. Бир вақтлар тақдирнинг бахшичилар ҳам бахши дейилган.

Ўзбекистонда халқ дostonларининг моҳир ижрочилари бахшичи деб ҳам бахшилар думбира билан бутун бир дostonни 10-12 соатлаб айтишди. Ушбу халқ дostonларининг деярли ҳаммасини Шеробод ва Нурога бахшичилик мактабидан етишиб чиққан бахшилар айтиб кетган.

“БАҲОР”

Бутун дунёга танилган. Ўзбек Давлат хотин-қизлар рақс ансамбли 1957 йилда ташкил топган. 1979 йилдан М.Турғунбоева номи билан аталади.

БУМ-БАК

Доира зарблари. Доира зарблари бир чизикқа ёзилади. Бунда бум пастга, бак юқорига ёзилади. Хоразмда доира зарблари гуш-тоқ деб юритилади.

ВАЛЬС

Австриянинг Ландль вилояти халқи ўзларининг Лендлер номли вилоят номи билан аталувчи рақсни жуда севишади. Бу рақс уч ҳиссали, бунда уйинчилар жуфт бўлиб энгил айланишган. Мана шу рақс кейинчалик айланиш яъни немисча вальс деб номланиб кетган.

Веналик композиторлар ота-бола Иоганн Штрауслар бугун жаҳонга машҳур вальслар ижод қилганлар. Ҳозир бирон бир вальс ёзмаган композитори топиш қийин.

Ўзбек бастакор ва композиторлари ҳам вальслар ёзишган. Айниқса М.Мирзаевнинг “Баҳор вальси” ҳаммага манзур.

ВУНДЕРКИНД

Бу сўз немисча бўлиб мўжиза бола дегани. Болаликда санъатнинг бирон бир соҳасига ақл бовар қилмас даражада истеъод кўрсатган болалар шундай аталган.

Бундай болалар улғайиб санъат оламида ўчмас из қолдириб кетишган. Болаликда Монарт ва Лист шундай вундеркиндлар бўлишган. Буюк ўзбек шоири Алишер Навоий ҳам шундай мўжиза бола бўлган.

ГАРМОН

Ҳаво тўқини орқали чалинадиган мусиқа асбоби. 1822 йилда немис мусиқа асбоблари устаси Ф.Л.Бушман томонидан яратилган. XIX асрдаёқ бутун дунёга тарқаб кетган жуда кўп халқлар ўз мусиқа ладларига мослаштирилган.

Гармоннинг тури кўп: Вена гармони, Тула гармони, Саратов гармони, Хоразм гармони ва ҳоказо. Хоразм хонандалари Шерозий ва Сафо Муғаннийлар ўзлари ясаган гармон жўрлигида ашула айтганлар. Аёл халифалар ҳам гармон жўрлигида куйлашган.

ГИМН

Юнонча сўз бўлиб тантанали қўшиқ дегани. Қадим замонлардан гимнлар худолар ва қаҳрамонлар шаънига айтилган. Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги, бундан XXУ аср аввал яратилган диний адабиёти “Овесто”нинг жуда кўп қисми худолар ва табиатга гимнлардан иборатдир.

Гимнларнинг тури кўп : давлат гимнлари, инқилоб гимнлари, ғалаба гимнлари ва ҳоказо.

ГИТАРА

Испаниядан бутун дунёга тарқалган мусиқа асбоби. IX асрдаёқ испанларнинг сеvimли сoзи булган. Гитара ва қилич ёнма-ён юриди деган нақд бор испанларда. Гитара тирнаб чалинадиган асбоб, 6-7 сим тури бор. Гитара тарихида буюк ижрочилар утган. Булар испан Агуада, Таррега ҳамда италян Жулианилардир. Лорка ҳам зур гитарачи булган.

ГҮЯНДА

Форёча сўзловчидир. Хоразмда ашулачилар ҳам баъзан шундай аталган. Марсия айтиб марҳум бошида йиғловчилар ҳам гуянда дейилади.

ДИРИЖЕР

Французча бошқармоқ дегани. Дирижер асар ижросигача мусиқачилар билан катта тайёргарлик ишлари олиб боради.

Асарда композиторлар қўйган мақсадни туниқ очиб бериш учун, ижронинг тозалиги учун, юксак ҳамоҳанглик учун жон куйдиради. Дирижёр XIX асрнинг бошларида, чолғу ансамбллари кенгая бошлаган даврларда пайдо булди.

Дастлаб дирижёр ертуладаги мусиқачиларга эмас томоша залига қараб дирижёрлик қилар эди. Чунки томошабинларга орқа утириб туриш беодоблик саналар эди. Бу дирижёр ва мусиқачиларга қийинчиликлар туғдиради эди. Немис композиторлари Вагнер ва Мендельсонлар бу ноқулай ҳолига барҳам бердилар.

Ўзбекистонга дирижёрлик 30 йилларда кириб келди. Биринчи ҳақиқий маънодаги ўзбек дирижёри Мухтор Ашрафий эди.

ДОИРА

Ўзбек мусиқа асбоби. Халқ орасида данн, чилдирма, чирманда дейилади. Илгари қасноғи узум зангидан қилинган. Ҳозир ёғочдан уланиб ясалади. Бузоқ териси қопланади. Ўрта Осиё ва Кавказда яшовчи бошқа халқларнинг ҳам уз доиралари бор.

ДУМБИРА, ДУТОР

Икки торли ўзбек мусиқа асбоблари. Ўзбек думбирасида пардалар булмайдн. Асосан бахшилар дostonни думбира журлигида куйлашади. Косаси уйиб ясалади, овози майин ваёқимли.

Дутор думбирага қараганда мукамал асбоб. Ичак ёки ипак пардалар боғланади. Ипак тор тақилади. Ўзбек мусиқачилигида жуда кенг қулланилади. Турли узгартиришлар билан оркестрларга ҳам киритилади.

ЖЮРИ

Инглизлар суд маслаҳатчиларини жюри дейишади. Кейинчалик бу сўз санъаткорлар конкурсларини баҳоловчи ҳайъатга айтила бошланган.

ЗАНГ

Чарм тасмаларга ўнатилаган кунғироқчалар занг дейилади. Ўзбек ва тожик раққосалари оёқ-қулларига тақиб ижро қилади. Занг бутун шарқ халқларида ҳам кенг тарқалган.

ИНТЕРНАЦИОНАЛ

Инқилобий гимн. Шеъри Эжен Потъеники, мусиқаси Пьер Дегейтерники. 1888 йилда яратилган.

КАМЕР МУСИҚА

Италянлар хонани камера дейишади. Илгарилари мусиқачилар учун катта концерт саройлари булмаган. Мусиқачилар бир-бирлариникига тўпланиб, тўрт-беш киши бир хонада ўзлари истаган куйни машқ қилишган. Бу ном шундан келиб чиққан. Кичик мусиқачилар гуруҳига мўлжалланган асарларга шундай дейилади.

КАНТАТА

Ашула айтмоқ дегани. Муҳим воқеаларга бағишлаб якка, хор ва оркестр учун ёзилган асарларда кантата дейилади. С.Юдаков “Мирзачўл” кантатаси учун “Давлат муқоти олган”.

КАТТА АШУЛА

Тошкент ва Фарғона вилоятларида тарқалган ижро йули. Катта ашулани мусиқасиз патнисда икки ёки уч-тўрт киши биргаликда айтишади. Навбатма-навбат айтишиб, биргаликда тугатишади. Катта ашула кучли нафасни ва юқори овозни талаб қилади. Ижрочилар қўлидаги патнис овозини тулқинлантиради ва бир томонга йуналтиради.

КОМПОЗИТОР

Лотинча тузувчи дегани. Қадимда бирон бир қўз қувнайдиған нарса яратган кишилар шундай аталган. Масалан гуллардан чиройли гулдаста ясаган киши ҳам композитор дейилган.

ХУИ асрдан бошлаб бу сўз фақат мусиқа ижодкорларига нисбатан ишлатила бошлаган. Ҳозир композитор тушунчаси ҳаммага оидин.

КОНКУРС

Лотинча сўз бўлиб тўқнашув дегани. Конкурс бирон бир соҳада ёки мусиқадан рақобат қилувчиларнинг энг кучлиси аниқланади.

КОНСЕРВАТОРИЯ

Лотинча сақламоқ сўздан келиб чиққан. 1537 йилда Неаполда очилган етимларни сақлаш мактаби шундай атала бошланди. Бу ерда мусиқа ҳам асосий фан сифатида ўқитилар эди. Кейинроқ у катта мусиқа илмгоҳига айланиб кетди. Шундай номдаги мактаблар Овโรปанинг турли жойларида бирин-кетин очила бошланди. Тошкентда 1936 йилда консерватория очилди.

КОНЦЕРТ

Лотинча мусобақа дегани. Бу ҳамма учун тушунарли.

КУЙ

Куй ўзбекча куйиш сўздан олинган, куйган куйлайди. Куй барча мусиқанинг асоси ҳисобланади.

ЛАУРЕАТ

Лотинча дафна чамбаракли дегани. Қадимда Юйонистон ва Римда бирон-бир мусобақада ғолиб чиққан кишининг бошига дафна чамбараги кийдирилган ва у лауреат дейилган. Инсон фаолиятининг бирон-бир соҳасида юксак натижаларга эришган кишилар турли мукофотлар билан тақдирландилар ва лауреат дейилади.

ЛЕЙТМОТИВ

Немисча бош мавзу дегани. Мусиқада ҳам қўлланилади.

ЛИБРЕТТО

Италянча китобча дегани. Либретто мусиқали сахна асарининг тулиқ баёнидир. Либреттолар кўпинча композиторлар билан ҳамкорликда яратилади. Баъзан композиторнинг ўзи ҳам Либретто ёзиб унга ўзи мусиқа басталайди.

Кўп ҳолларда машҳур адабий асарлар либреттоларга асос қилиб олинади. Мисол учун А.Навой асарлари кўпгина ўзбек мусиқали драма ва операларига асос бўлган.

ЛИРА

Қадимги Юнонистон мусиқа асбоби. Тирнаб чалинадиган етгита тори бўлган. Ҳозир деярли фойдаланилмайди. Лекин лира бутун дунё бўйича мусиқа санъатининг рамзи бўлиб қолган. Мусиқа нишонларига ҳамиша лира расми туширилган.

МАРШ

Французча юриш дегани. Катта намоёнчилик гуруҳига мос мусиқа асарлари марш дейилади. Маршнинг турлари кўп: тантанали марш, парад марши, мотам марши ва бошқалар. Ҳамзанинг “Ишчилар уйғон” ашуласи маршдир.

МАЭСТРО

Италянча уста, устоз дегани. Санъаткорлар узларининг етук мусиқа раҳбарларини ҳурмат юзасидан шундай дейди.

МАҚОМ

Арабча сўз бўлиб жой, ўрин, турар-жой дегани. Даража, босқич маъноларида ҳам ишлатилади. Мусиқада асосий куй ўрни, яъни пардасини билдиради. Мақом тарихи бундан 1400 йил бурун яшаган Ўрта Осиёлик буюк мусиқачи Борбат Марвозий билан боғлиқ.

У олтинчи асрнинг иккинчи ярми еттинчи асрнинг бошларида подшоҳ Хирав П Парвиз саройида яшаган. У йилнинг ўн икки ойига мослаб ўн икки мақом яратган ва ҳар ойнинг кунлар сонича яъни ҳар бир мақомга 30 тадан куй ижод қилган. Булар бизнинг кунларгача аниқ етиб келмаган. Форобий Ўрта Осиё халқларининг 18 мақоми борлигини гапирди. Лекин XIII-XV асрларда Ўрта Осиё, Хуросон ва Озарбайжонда қуйидаги 12 мақом мавжуд, машҳур бўлган: Раховий, Ҳусайний, Зангула, Рост, Ушшоқ, Наво, Буслик, Ҳижоз, Ироқ, Исфохон, Зарафқанд, Бузрук.

Мақом тушунчаси ҳозирги кунда катта мусиқа меросимизни билдиради. Ўзбек мақоми уч ҳудудий маданий марказлар номи билан боғлиқ. Биринчиси Бухоро шашмақоми, иккинчиси Хоразм олти ярим мақоми, учинчиси Тошкент-Фарғона мақомидир. Бухоро мақомлари қуйидагича номланади: Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сеғоҳ, Ироқ, Хоразм мақомлари қуйидагича: Рост, Бузрук, Дугоҳ, Сеғоҳ, Наво, Ироқ, Панжгоҳ. Тошкент-Фарғона чормақоми қуйидагича номланади: Баёт, Дугоҳ, Чоргоҳ, Шоҳнози-Гулёр.

Бухоро ва Хоразм мақомлари икки қисмли бўлиб биринчи қисм мушқилот ёки чергим йўли дейилади. Иккинчи қисм эса наср ёки айтим йўли дейилади. Мушқилотда 5 тадан 10 тагача куй бўлади, насрда эса 10 тадан 20 тагача ашула бўлади.

Ўзбек мақомлари ҳозирги вақтда тулиқ нотага кўчирилган. Буни ўзбек бастакорлари Ю.Ражабий ва М.Юсуповлар амалга оширган.

МЕХТАР

Арабча катта, улуғ дегани. Сурнайчиларнинг бошлиги шундай аталган.

МИЗРОБ

Арабча тирноқ маъносини беради. Баъзан похун медиатор ҳам дейилади. Жуда кун тирнама асбобларни чалишда қўлланилади.

НАЙ

Қадимий узбек нуфлама чолғу асбоби. Гаровдан, баъзан ёғочдан ясалади. Икки октавадан орттироқ товуш пардалари бор. Бошқа халқларда ҳам бундай чолғу асбоблари бор.

НОКТЮРН

Франсузча тунги дегани. Тунги орзу-хаёлларни ифодаловчи, муңли, кичик чолғу куйлари шундай аталган.

НОЛА

Форсча йиғлаш дегани. Ашуланинг ўта муңли титрамаси.

НОГОРА

Урма узбек чолғу асбоби. Сонол хумларга эчки териси тортиб танёрланади. Катта ва кичик ногора ёнма-ён куйиб чалинади.

ОВОЗ

Уч хил овоз булади: юқори, ўрта, паст. Эркакининг юқори овози тенор, ўрта овози баритон, паст овози эса бас дейилади.

Хотин-қизларнинг юқори овози сопроно, ўрта овози менцо сапрано, паст овози эса альт дейилади.

Ашула-хор ижрочилигида болалар овози икки гуруҳга бўлинади, улар сопроно ва альт дейилади. /ўғил болаларнинг энг юқори овози дискант дейилади/.

ОДА

Юпонча қасида дегани. Бирон воқеа-ҳодисага ёки бирон машҳур шахс шаънига мақтов мусиқаси шундай аталган. Ўзбек мусиқасига 50 йилларда кириб келди. М.Бурхонов одалари шухрат қозонган.

ОПЕРА

Италияча айнан таржима қиладиган бўлса меҳнат, иш дегани бўлади. Опера жуда кўп санъат турларининг муштараклигида бунёд бўладиган мураккаб саҳна асаридир. Операда мукаммал чолғу санъати, мукаммал ашула-хор санъати, мукаммал адабиёт матни, мукаммал тасвирий санъат ва мукаммал балет санъати бирлашади. Булар ҳаммаси бирлашиб бир бутун мукаммалликка эришса, бундан опера ўлмас опера бўлади.

Опера биринчи марта 1594 йилда Флоренция шаҳрида куйилган. Кўпинча операларга ўлмас адабий асарлар асос қилиб олинади. Буни “Отелло”, “Евгений Онегин”, “Кармен”, “Майсаранинг иши”, “Уруш ва тинчлик” каби опера нэмларидан ҳам билса бўлади. Ўзбекистонда М.Ашрафий ва С.Юдаковларнинг опералари машҳур.

ОПЕРЕТТА

Операча яъни кичик ҳажмли опера дегани. XIX асрнинг 50 йилларида Францияда тарқалган ва ҳозир бутун дунёда кенг тараққий этган жанр. Оперетта шўх ва кўнгил куй ва қўшиқлардан ташкил топган бўлади.

ОПЕРА ВА БАЛЕТ ТЕАТРИ

Италияда XVI асрдан бошлаб мавжуд 1776 йилда Москвада катта театр ташкил топди. 1860 йилда Петербургда шундай театр очилди. Ўзбекистонда 1939 йилда ташкил қилинган. Ҳозир у Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат Академик Катта театри деб юритилади.

ОРАТОРИЯ

Латинча нотиқлик демакдир. Якка ашулачилар, хор ва оркестр учун яратиладиган катта ҳажмли, эпик характердаги мусиқа асарига оратория дейилади. Ҳар бир қисми мустақил тугалликка эга бўлади. Бутун оратория концерт тарзида изчил ижро қилинади.

Ўзбек композиторларидан Икром Акбаровнинг “Тошкентнома” ораторияси машҳур М.Шайхзоданинг дostonи асосида яратилган.

ОРҒАН

Орган латинча асбоб дегани. Мусиқа асбобларининг энг каттаси. Эрадан олдин П асрадаёқ мавжуд бўлган. Бир неча минг трубалардан ташкил топган. Ҳаво орқали товуш ҳосил қилинади. Қўл билан чалинадиган пардалардан ташқари, оёқ билан босиладиган педаллар ҳам мавжуд. Орган мусиқаси ноталари иккала қўлга ва оёққа, уч йўлга ўзилади.

ОРКЕСТР

Қадимги юнистонда саҳна олдидаги хор турадиган супачага оркестр дейилган. Кейинчалик бу ерга мусиқачиларни ҳам жойлаштирадиган бўлишган. Замонлар ўтиши билан мустақил мусиқа гуруҳлари вужудга келган. Ҳозир ҳар бир халқнинг миллий чоғу оркестрлари бор.

ПАРДА

Форсча тусиқ дегани. Мусиқа созида паст, баланд товуш берадиган буғунларга айтилади. Ҳар бир буғун-парда босилганда маълум бир баландликдаги товушни беради.

ПАРТИТУРА

Италянча тақсимланган дегани. Катта мусиқа асарининг ҳамма асбоблар ва овозлар гуруҳи учун алоҳида тартибда айрим нота йўлларига устма-уст ёзилган ва ҳаммасининг бир даврда ижро қилинадиган, дирижёр ўқишига мосланган нусхаси.

ПРЕМЬЕРА

Юнонча муқаддима. Саҳна асарида асосий воқеа олдидан бериладиган кичик саҳнавий баённома.

ПУЛЬТ

Немисча минбар дегани. Мусиқачилар нотаси турадиган тагкурси.

РАПСОДИЯ

Халқнинг дoston қушиғи дегани. Қадимги юнонча сўз. Қадимги Юнистонда катта-катта дostonларни куйловчиларни рапсодия дейилган. Буюк юнон шоири Ҳомер ҳам рапсод бўлган. У “Илиада” ва “Одиссея” дostonларини соз билан куйлаган. Рапсодлар бизнинг бахшиларимизга тўғри келади. Кейинчалик халқона яратилган катта мусиқа асарлари ҳам шундай атала бошланган.

РАҚС

Мусиқа жўрлигида, гавданинг нозик ҳаракатлари билан инсон туйғуларини нафис ифодаловчи, сўзсиз санъат тури. Ҳамма халқларнинг ўз рақс санъати мавжуд. Рақс ҳам тил қадар миллий ва қадимийдир.

РЕЖИССЁР

Лотинча бошқарувчи дегани. Саҳнага қўйиладиган асарларнинг саҳнавий талқини режиссёрга боғлиқ бўлади.

РЕКВИЕМ

Лотинча абадий сукунат дегани. У марҳумлар бошида айтиладиган католикларнинг ибодат қушиғидир. Кейинчалик дунёвий мусиқа тусини олган. Уруш қурбонларига бағишланган реквиемлар ҳам бор.

РИТМ

Юнонча ўлчовли оқим дегани. Оламдаги ҳамма ҳаракатлар маълум бир ритмда кечади. Ҳар бир мусиқа асарининг ўзига хос ритми туфайли биз бири-бирдан фарқ қиламиз.

РОМАНС

Романча қўшиқ дегани. Қадимда Фарбий Овронда фақат черковларда лотинча куйланган. Кейинчалик халқ ўз она тили романда яъни испанча куйлаган қўшиқларини шундай аташган.

РОЯЛЬ

Французча шоҳона дегани. Фортепианодан фарқи овози бироз баланд, торлари горизонталь ўрнатилган, филдиракли уч оёғи бор. Концерт залларининг кўрки, ҳақиқий шоҳона асбоб.

РУБОБ

Асли арабча куй боп деган маънодан келиб чиққан. Ўрта Осиё халқлари ўзбеклар, тожиклар, уйғурларнинг шеър тузилиши ҳам рубойий монанддир. Яъни куйбодир, шунинг учун бу халқларнинг шу мусиқа асбоби ҳам шундай аталиб кетган.

САВТ

арабча оҳанг, овоз дегани. Шашмақомнинг ашула йўлларида бу ном кўп учрайди. Масалан: “Савти наво”, “Савти ушшоқ” ва бошқалар.

СЕТОР

Қашқар мусулмонлари мусиқа асбоби. Танбурдан каттароқ, камон билан чалинади, баъзан мизроб билан ҳам чалинади. Ўзбекистонда ҳам бир қанча созандалар чалади.

СИМФОНИЯ

Юнонча оҳангдошлик деган маънони беради. Симфония ХУШ асрда Германияда пайдо бўлди. Немис композитори Гайдн симфониянинг бошловчиларидан ҳисобланади.

Симфонияни мусиқадаги драма дейиш мумкин. Шунинг учун Бетховен симфонияларини Шекспир драмаларига тенг, ҳатто устун ҳам қуйишади.

СКРИПКА

Италян халқ чолғу асбоби. ХУП асрдан бутун дунёга тарқалган. Овози инсон овозига яқин, ўта ёқимли, баланд. Скрипка учун жуда кўп композиторлар мусиқа ёзишган. Италиян усталари Гварнери ва Страдивари ясаган скрипкалар овоз сеҳри билан ҳамон кишиларни ҳайратга солади. Паганини даҳо скрипкачи бўлган.

СОЛИСТ

Умум ижро қиладиган мусиқа асарининг айрим бир қисмини бир киши ижро қиладиган хонанда ёки мусиқачига шундай дейилади.

СОЛЬФЕДЖИО

Итальянча мусиқа белгилари, гамма дегани. Бизда мусиқа ўшитиш қобилиятини ўстирувчи дарсликлар шундай аталади.

СОНАТА

Латинча товуш бериш дегани. Сонатани мусиқий қисса дейиш мумкин. ХУП асрдан дунё миқёсида ривож топган.

СУРНАЙ

Асли арабча сур сузидан келиб чиққан. Сур бу қиёмат кунини Исрофил фаринга чаладиган қарнайдир. Ўзбек ва тожик халқларининг миллии чолғу асбоби. Овози баланд учун очиқ майдонларда чалинади. Сайил, тантаналар сурнайсиз ўтмайди.

СЮИТА

Французча тизма дегани. Бир вақтлар бир мусиқа асари қилиб ёзилган бир неча рақс мусиқаси шундан аталган. Кейинчалик сюита кенгайиб кетган. Унга якка ашула ва хор киритилган. Деярли кантата билан бир хил асарлар ҳозир сюита дегилади.

ТАНБУР

Ўзбеклар, тожиклар ва уйғурларнинг миллии чолғу асбоби. 20 та пардаси бор. Нохун билан чалинади, баъзан камон билан ҳам чалиш мумкин. Мақомлар илгари кўпинча танбур журлигида ижро қилинган.

ТАНБУР ЧИЗИФИ

Ўзбек нота ёзуви. ХУШ асрнинг иккинчи ярмида ўзбек шоири Комил Хоразмий томонидан қайта тикланиб амалиётга киритилган. Шоирнинг ўғли машҳур манийоқ Муҳаммад Расул Мирзабони томонидан Хоразм олти ярим мақоми тулиқ танбур чизиғи нотаси билан ёзиб олинган.

ТОР

Кавказ ортин халқларининг миллии чолғу асбоби, 22 та пардаси бор, 8 сим тор тақилади.

УВЕРТЮРА

Французча муқаддима дегани. Мусиқали сахна асарларининг бошланишида ижро қилинадиган чолғу куйи шундай дейилади. Кейинчалик якка ҳолда ҳам увертюра яратила бошланди. Бундай асарлар бирон бир тантана бошланишига мўлжаллаб, ўйна умумий кайфиятни ифодалаб ёзилади.

УД

Ўрта Осиё халқларининг қадимги чолғу асбоби. Мелоддан олдин ҳам мавжуд бўлган. ХУП асрда яшаган улуг бастакор Дарвишали Чангий уд созларнинг подшоси дейди. Ҳозирда ўзбек, тожик, арман халқларининг миллии чолғу асбоби. 12 та тори бўлади.

ФИЛАРМОНИЯ

Юнонча гармония тарафдори демакдир. Куп овозли, катта мусиқа маданиятини тарғиб қиладиган жуда куп мусиқа санъаткорлари уюшган ташкилотга шундай дейилади.

ФОРТЕПИАНО

Қадимги Юнонистон ва Римда ибтидоий нусхалари шаклланган. Даврлар утиши билан тараққий этиб келган ва 1711 йилда итальян мусиқабози Б.Кристафори ҳозирги ҳолатга олиб келган мукаммал мусиқа асбоби ҳисобланади.

ЧАНГ

Ўрта Осиё халқларининг қадимги чолғу асбоби. Уриб чалинади. Овози баланд. ХУП асрда яшаган Дарвишали Чангий буюк чангчи бўлган. шунинг учун Чангий лақабини олган.

ЧАНҚОВУЗ

Туркий халқларнинг чолғу асбоби. Оғиз чанги демакдир. Лабга қўйиб ун кулнинг бир бармоғи билан чалинади. Асосан хотин-қизлар чалишган. Ҳозирда халқ ижоди сифатида қайта тикланмоқда.

ЭСТРАДА

Французча тахтасуна дегани. Ҳозирда ана шундай тахтасунада туриб санъатини намойиш қиладиган кичик уюшган санъаткорлар гуруҳига айтилади.

ЯЛЛА

Ўзбек халқ ашула йўлларида бири. Яллани уч-тўрт киши биргаликда ижро этишади. Шу номдаги машҳур ўзбек эстрада дастасини ҳамма билади.

ЎЗБЕКИСТОН КОМПОЗИТОРЛАР УЮШМАСИ

1939 йилда ташкил топган. Ҳозир 100 га яқин аъзоси бор.

ҚОНУН

Туркий халқларнинг қадимий мусиқа асбоби. Тирнаб чалинган. Баъзи ҳолларда камон билан ҳам чалинган. Дарвишали Чангий қонунни энг қадимий асбоблардан бири деб кўрсатган. Ҳозирги қобиз ва қомузлар қонуннинг бироз ўзгарган нусхаларидир.

ҚЎШНАЙ

Қадимги ўзбек миллий чолғу асбоби. Қўш қамши найчадан иборат бўлади. Иккаласига ҳам баробар пуфланади. Бир ярим октава овози бор.

ФИЖЖАК

Ўзбек халқининг қадимий чолғу асбоби. Камон билан ишқаб чалинади. Тўрт октава овози бор. Миллий чолғумизнинг асосий асбобларидан бири.

ҲОФИЗ

Арабча сақловчи дегани. Қадимги ашула айтиш анъаналарини авайлаб-асраб ва ижро қилиб халққа танилган кишилар Ўрта Осиёда шундай аталган. Бундай кишиларга ҳозирги вақтда жумҳуриятлар ҳукуматлари “Халқ ҳофиз” деган юксак унвон беришади.

МУСИҚА НАМОЁНДАЛАРИ БИЛАН ҚИСҚА УЧРАШУВЛАР

Миллий муסיқа намоёндалари

Абдулла Булбул Исо Ҳофиз ўғли

Абдулла Булбул XIX асрнинг иккинчи ярмида ва XX асрнинг бошларида яшаган. Тошкентлик машҳур бастакор ва чолғучи. У гижжак, дўтор, танбурни шунақа моҳирона чалганки, халқ ҳайратланиб булбул лақабини берган. Шоир Фурқатнинг дўсти бўлган. Унинг укаси Саъдулла Ҳофиз ҳам зур машшоқ ва хонанда бўлган. Унинг фожиали ўлимига бағишлаб Фурқат машҳур “Сайдинг қуябер сайёд” мухаммасини ёзган.

Абдулла Булбул Тошкент чормақомини бизнинг кунларгача сайқаллаб, авлодларга қолдириб кетган санъаткорлардан бири ҳисобланади.

АБДУЛЛА НОЙИ

Навоийнинг замондоши. Балхда туғилган. Балх ва Ҳиротда яшаган. Қабри Балхда. Дарвишали Чангий у ҳақда “ўзининг пайдаги ширин машқи билан шакарқамишнинг таъминини ҳамманинг дилига ўтказган” деб эслайди. Машҳур қонунчи Ҳофиз Қонуний унинг укаси булган. Икковининг биргаликда ижросининг довуғи бутун Ўрта Осиёни тутган.

АБДУРАҲМОНБЕК

XIX асрда Шаҳрисабзда яшаган, машҳур ўзбек бастакори. У Шанимақомдаги “Абдураҳмонбеги” ашулалар туркумини яратган. Туғилган ва ўлган йиллари номаълум.

АБУ АЛИ ИБН СИНО

Ибн Сино ўрта аср фанларининг қомусий оталаридан бири. У улкан муסיқашунос ҳамдир. У ўзининг “Ақсом ул-улум ул-ақлийя” яъни “Ақлий билимлар таснифи” асарида муסיқани математиканинг туртинчи бўлими қилиб таснифлайди. Назарий жиҳатдан бу бир қадар туғри ҳамдир, чунки ҳар қандай муסיқа математик ўлчовлидир. Айниқса, муסיқа гармонияси мураккаб математикадир. Муסיқа бу илоҳий оҳанг математикасидир.

АБУ САЎИД МУҲАММАД ПАҲЛАВОН

Машҳур шоир, бастакор, хонанда ва елкаси ер кўрмаган паҳлавон. XU асрда Ҳусайн Бойқаро саройида яшаган. Устози ва дўсти Алишер Навоий саховати унинг ижодига равнақ берган. “Рост” мақомининг панжгоҳ ашула йулларини Муҳаммад Паҳлавон басталаган.

АБУ ҲАФС СУҒДИЙ

Туғилган йили номаълум. Рудакий туғилмасдан 28 аввал, яъни 832 йилда Бухорода вафот элган. Форобий ўзининг “Китоб ул-муסיқ ал-кабир” китобида Абу Ҳаф Суғдий зўр бастакор бўлганини ва шоҳруд деган муסיқа асбоби-ни яратганини айтади.

АВАСТО

Ўрта Осиёлик найғамбар Зардушт томонидан яратилган. Ўрта Осиё халқларининг диний, ахлоқий ва дунёвий қомуси. Авастоннинг кўп қисми худоларга, табиатга ва ватан ҳам меҳнатга гимнлардан иборат. Ёзма маълумотларга кура у 21 китобдан иборат бўлган. Бизгача айрим булаклари етиб келган.

АЛИ ДЎСТ НОЙИ

Машҳур бастакор. ХУI асрнинг охири ХУП асрнинг бошларида, Балх ва Термизда яшаган. Термиз ҳукмдори Мирарабнинг дўсти бўлган. Дарвишали Чангийга “Шодлик гуҳфаси” асарини ёзишда қимматли маълумотлар билан ёрдам берган. “Янги ой” номли чолғу куйини ижод қилган.

АЛИ ЖУБ НОЙИ

Марвлик бастакор ХУ аср охири ХУI асрнинг бошларида яшаган. Мақомнинг туркча зарбли “Чортор найғар” чолғу йулини у ижод қилган.

АЛИ ШУНҚОР

Навойнинг замондоши ва давradoши. Мақомнинг туркча зарбли “Жуфт ҳилол-қамари” ҳамда “Савти дугоҳ” чолғу йўллари у ижод қилган.

АЛИШЕР НАВОЙИ

Бугун ўзбек классик санъаткорларининг доҳийси. Бутун туркий халқлар ва Ўрта Осиёлик барча халқлар маданиятининг раҳнамоларидан бири. Даҳо шоир ва мусиқашунос ва бастакор. У ҳақда Бобур шундай дейди: “Алишербек яна мусиқада яхши намалар боғлабдур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур. Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқавий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад, Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбияги ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар.

И.И.АКБАРОВ

истеъодли ўзбек композитори 1921 йилда Тошкентда туғилган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби. 1957 йилда “Орзу” балетини яратган. “Йўлчи Юлдуз” спектаклига мусиқа ёзган. И.Ақбаров жуда кўп кинофильмларга мусиқа ёзган. Улар орасида “Орол балиқчилари”, “Гулябахор”, “Ҳамза”, “Сен етим эмасан”, “Осиё устида бўрон” ва бошқалар бор. У “Тошкентнома” ораториясининг ҳам муаллифидир. “Момо ер” ва “Қизбулоқ” драмалари мусиқасини ҳам И.Ақбаров ёзган.

И.А.АКБАРОВ

Ўзбек мусиқашуноси. 1909 йилда туғилган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби. У жуда кўп мусиқа тўнламлирининг муаллифи ва тузувчиси. “Мактабгача ёшдаги болалар кўшиги”, “Биз куйлаймиз”, “Ўзбек халқ кўшиқлари”, “Нота саводи”, “Навойи ғазалларига мусиқа” ва бошқалар унинг қаламига мансуб.

У Ю.Ражабий ва М.Юсуповнинг 9 жилдлик “Ўзбек халқ мусиқаси”га муҳаррирлик қилган. И.Ақбаров 1-4 синфлар учун “Мусиқа саводи” дарсликларини тузган.

М.А.АШРАФИЙ

Машҳур ўзбек композитори. 1912 йилда Бухорода туғилган. Ижоди 30-йилларда бошланган. Ашрафий биринчи ўзбек дирижёри эди. Профессор, халқ артисти, Ашрафий дастлаб драмаларга мусиқа басталади. “Ичкарида”,

“Колхоз тўйи”, “Шерали” ва бошқалар.

Биринчи ўзбек операсини ҳам Мухтор Ашрафий яратган ва у “Бурун” операсидир. Бундан ташқари Ашрафий “Улуғ канал”, “Дилором”, “Шоир қалби” операларининг ҳам муаллифидир. У ўн та симфоник поэма, бир қанча маршларнинг ҳам ижодкоридир. Ашрафий жуда кўп кинофильмларга мусиқа басталаган: “Насриддин Бухорода”, “Наташахоним” ва бошқалар. Ашрафийнинг 30 дан ортиқ кўшиқ ва романслари халқ орасида машҳур.

Ашрафий икки марта Давлат мукофотига, Ҳамза мукофотига, Неру мукофотига, Жамол Абдул Носир мукофотига сазовор бўлган. Тошкент Давлат консерваторияси унинг номи билан аталади.

БАҲРОМ ГҲР

Сосоний подшоҳ, 421 йилдан 438 йилгача подшоҳлик қилган. Илк шеърят ва мусиқа вази ижодкори. Шерк мақомларининг “Уфор” йўлларини у ижод қилган. Унинг хотини Дилором машҳур чангчи бўлган ва “Дуяк” номли чоғу куйини яратган.

БОРБАТ МАРВАЗИЙ

Машҳур бастакор, 12 мақом ижодкори. Сосоний подшоҳ Хисрав II Парвиз саройида яшаган. Унинг 12 оғинга 12 мақом ижод қилган. Ҳар бир мақомга оғиннинг куйларича, яъни 30 дан куй бунёд этган. Шундай қилиб, у 360 та куй ижод қилган. Биринчи XI асрнинг охири УП асрнинг бошларида яшаб утган. Борбатнинг куй саройининг куйларича аниқ етиб келмаган, борлари ҳам мақом ва илҳами ҳақида ҳақиқатлар ита сингиб кетган.

БИНОИЙ

Қамолиддин Биноий машҳур шоир ва бастакор бўлган. Навоийнинг замондоши ва уни устоз деб таъриф қилган. Унга шеърини девони қолган. “Рост” мақом йўлларида унинг ижод қилган куйлари бор. 1512 йилда Қаршида Эрон сафавийлари ўтказган қиринда шайхид бўлган.

С.БОБОЕВ

1920 йилда туғилган, тошкентлик, ўзбек композитори. Илк ижоди 40 йилларнинг охирида бошланган. Дастлаб жуда кўп кўшиқ ва романлар яратди. Кейинчалик бу бир неча кантаталар ёзди. “Гуллар водийси” увертюраси машҳур. С.Бобоев жуда кўп мусиқали драмалар муаллифидир: “Ватан, ишқи”, “Икки билангузук шулар жумласидандир. У “Ҳамза” ва “Ёрилтош” эртақ операларини ҳам яратган.

БОБОЙИ ҚАМЧИН

XVI асрнинг охири XVII асрнинг бошларида Самарқандда ва Бухорода яшаган ўзбек шоири ва бастакори. Дарвишали Чангий маълумотига кўра мақом йўлларидаги “Қор” номли мусиқа асари машҳур бўлган.

М.БУРХОНОВ

Атоқли ўзбек композитори, 1916 йилда туғилган. Бухоролик, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби М.Бурхонов жуда кўп кўшиқ ва романслар муаллифи. Ўзбекистон Давлат мадҳиясини ҳам М.Бурхонов ёзган. Унинг

вокаль симфоник сюиталари машҳур. У “Ўзбекистон қилочи”, “Ҳикмат” мусиқали драмаларига ҳам мусиқа басталаган.

У бир қатор кинофильмларга ҳам мусиқа басталаган: “Абу Али Ибн Сино”, “Самолётлар қўнолмали”, “Мафтунингман” ва бошқалар. М.Бурҳонов Алишер Навоининг 550 йиллигига “Алишер Навоий” операсини ҳам яратди.

ВОЖИД АЛИХОН ҲИНДИСТОНИЙ

Ҳиндистонда туғилган ўзбек мусиқашуноси. XIX асрда яшаган. “Илмларнинг боши” ва “Фанлар мажмуаси” номли икки жилд китоб ёзиб қолдирган. Биринчи жилднинг 26, иккинчи жилднинг 36 боби мусиқага бағишланган. 12 мақом ва 24 шўъба ҳамда Ўрта Осиё мусиқа асбоблари ҳақида батафсил маълумотлар қолдирган. Вожид Алихон Хоразмда мударрислик қилган.

ДАРВИШАЛИ ЧАНГИЙ

XVI асрнинг охири, ХУП асрнинг бошларида яшаган. Ҳиротда туғилган ва Бухорода вафот этган. Тошкент, Андижон ва Самарқандда ҳам истиқомат қилган. Шоир ва бастакор, мусиқашунос. “Рисолаи мусиқий” номли машҳур таркати муаллифи. Асарида бутун 12 мақом зарб усулларини берган. Классик мусиқамизнинг жуда кўп савтларини, нақшларини, шеърларини у киши ижод қилганлар.

К. ЖАББОРОВ

Ўзбек композитори. 1914 йилда Андижонда туғилган. Ўзбекистон халқ артисти. “Ғўлжа устида нур”, “Нодира” каби спектакллarga мусиқа басталаган. К.Жабборов 50 га яқин куй ва қўшиқлар яратган. Улар “Муфтажо булдим сенга”, “Диёримсан”, “Шифокорлар”, “Тошкент пиласи” ва бошқалардир.

Т. ЖАЛИЛОВ

Ўзбек бастакори. 1895 йилда Андижонда туғилган. Ўзбекистон халқ артисти. Ижоди 20 йилларда бошланган. У 40 яқин саҳна асарларини мусиқалаштирган. “Тоҳир ва Зухра” операсини ҳам яратган. Унинг 200 яқин куй ва қўшиқлари бор. У Меҳнат Қизил байроқ ва Ҳурмат белгиси орденлари билан мукофотланган.

Д. ЗОКИРОВ

Ўзбек композитори ва дирижёри. 1914 йилда Самарқандда туғилган. Ўзбекистон халқ артисти Д.Зокиров “Ойиниса”, “Зайнаб ва Омон”, “Ёшликдан берган қўнғил” спектаклларида мусиқа ёзган. Унинг жуда кўп қўшиқ ва романслари бор. “Амирликнинг емирилиши”, “Улуғбек юлдузи”, “Ёр-Ёр” кинофильмларига ҳам куй басталаган.

И. ИКРОМОВ

Ўзбек бастакори 1891 йилда Тошкентда туғилган. Ўзбекистон халқ артисти. Имомжон Икромов 50 дан ортиқ турли куй ва қўшиқлар басталаган. “Тортадур”, “Индамади”, “Ўйнасин”, “дарёси кўп дардга даво яли-яли” ва бошқа машҳур қўшиқларни шу киши яратган. “Муножот” ва “Чўли ироқ”нинг ашула йўлларини ҳам Икромов ижод қилган.

КАВКАБИЙ НАЖМИДДИН БУХОРИЙ

Бухорода туғилган. Туғилган йили номаълум. 1532 йили Эронда ўлдирилган. мусиқашунос ва бастакор. “Рисолаи мусиқий” таркатининг муаллифи.

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ

Ўзбек шоири, бастакори, мусиқашуноси, 1825 йилда Хивада туғилган. Комил Хоразмий “Танбур чизиги” деб аталувчи ўзбек нота ёзувини кашф қилган. У узи яратган “Мураббаи Комил” ҳамда “Пешрави Феруз”ни шу танбур чизиги нотасига ёзиб қўзғирган. Унинг ўғли Муҳаммад Расул ҳамма мақомларни танбур чизигига кучирган.

М.МИРЗАЕВ

Ўзбек бастакори ва созандаси. 1913 йилда Тошкентда туғилган. Рубоб созининг оммавийлашишида унинг хизматлари катта, машҳур қўшиқ ва куйлар муаллифи, “Меҳнаг аҳли”, “Шайдо бўлибман” каби қўшиқлар, “Дилдор-1”, “Дилдор-2” ҳамда “Баҳор вальси” тароналари бутун Ўрта Осиёда машҳур.

МИРЗО МУҲАММАД РАСУЛ

Атоқли мусиқашунос ва бастакор. Шоир Комил Хоразмийнинг ўғли. 1840 йилда Хивада туғилган ва 1922 йилда вафот этган. Хоразм мақомларининг ҳаммасини танбу чизигига нота йулига кучирган. “Рост” мақомига “Саъб” ва “Уфор” куйларини басталаган. Еттинчи мақом “Пангоҳ”нинг тўлиқ ҳолга келишида унинг хизматлари катта.

МУҲАММАД РАҲИМХОН II-ФЕРУЗ

Хива хони, машҳур бастакор ва шоир. 1844-1910 йилларда яшаб ўтган. Шеърлари мақомга кирган. Шашмақомга 13 та куй басталаган. “Муҳаммади жалиди феруз”, “Сақили Ферузшоҳ”, “Чор усули фируз”, “Муҳаммаси феруз” ва бошқа куйлари мақомга сайқал берган.

ОТА ЖАЛОЛ НОСИРОВ

Ўзбек мусиқашуноси, бастакори ва хонандаси 1845-1928 йилларда яшаб ўтган. Бухоролик, амир саройида хизмат қилган. Шашмақомнинг ҳамма ижро йулларини мукаммал билган. Ўзи ҳам “Савти Жалолий” ва бошқа куйларни басталаган.

К.ОТАНИЁЗОВ

Ўзбек хонандаси, бастакори. 1917-1975 йилларда яшаган. Бутун Ўрта Осиёга машҳур ҳофиз, Ўзбекистон, Туркманистон халқ артисти. Мақом йулларини мукаммал билган “Салом сиза Хоразмдан”, “Муборак”, “Азиз ватаним”, “Салом ҳинд халқига” ва бошқа кўнлаб қўшиқлар ижолкори.

И.РАЖАБОВ

Мусиқашунос доктори, ҳассос созанда. Мақомларнинг катта тадқиқотчиси. Қадимги аждодларимиз нотага туширган куйларни ҳозирги замон нотасига кучирган. И.Ражабов 1927 йилда Тошкентда туғилган, консерваториянинг домулласи.

Ш.РАМАЗОНОВ

Бастакор, 1910 йилда туғилган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби. Ўзбекистон халқ артисти. “Холисхон”, “Шоҳсанам”, “Асл фарзанд” драмаларига мусиқа басталаган. Бир қанча сюита ва кангаталар ҳам куй ва қўшиқлар муаллифи. “Ўзбекистон”, “Ёр келур”, “Интизорман”, “Наманган олмаси”, “Эй меҳрибоним” ва бошқа қўшиқлари машҳур.

Ҳ.РАҲИМОВ

Композитор, 1927 йилда Тошкентда туғилган. Ўзбекистонда хизмат кўрсат-

ган санъат арбоби. “Ишқинг билан” ва “Жоним фидо” каби музикали драма-лар ҳамда “Зафар” операсини яратган. Симфоник куйлари, “Қалб қушини”, “Хаёлим сенда” каби қушиқлари шуҳрат топган.

САФИУДДИН АЛ-УРМАВИЙ

Шарқнинг буюк мусикашуноси, асли туркийлардан. Бағдодда 1215-1294 йилларда яшаб ўтган. Шарқнинг биринчи мусика ёзуви ижодкори. Мусиканинг назарияси ва амалиётига оид иккита китоб ёзиб қолдирган. Булар “Куй яратишга доир шараф рисоласи”, “Мусика ва усул доиралари” китобларидир. “Мухайяри ҳусайний Урмавий” ёзиб қолдирган шарқ нота ёзувининг ва мақомининг энг кўна намунасидир.

Т.СОДИҚОВ

Машхур ўзбек композитори /1907-1957/ Тошкентда туғилган. Ўзбекистон халқ артисти, дирижёр. Т.Содиқов ижоди 30-йилларда бошланган. “Боғбон қиз”, “Лайли ва Мажнун”, “Даврон ота” драмаларига мусика басталаган. Кейин Глиэр билан ҳамкорликда “Лайли ва Мажнун” ҳамда “Гулсара” операсини яратди. Унинг жуда кўп қушиқ ва куйлари халқ орасида машхур бўлиб кетган. Айниқса “Сарви гул”, “Булбул”, “Жанон қуринур” каби романслари бетакрордир.

Ф.СОДИҚОВ

Ўзбек бастакори /1914-1977/ Тошкентда туғилган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби. У “Ота ўғли” ва “Салтанат тарзада” драмаларига мусика басталаган. Айниқса у қушиқчи бастакор сифатида элта танилган “Жаҳон буйлаб бир тўп ян раф”, “Ўзбекистон”, “Бир тўпал”, “Ширмоной”, “Дуторим” ва бошқалар халқнинг сеvimли қушиқлари бўлиб қолган.

Ғ.ТОШМАТОВ

Ўзбек созандаси ва бастакори. 1913 йилда туғилган. Ўзбекистон халқ артисти. Ижоди 1935 йилларда бошланган. Фарғона театрида куйилган “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Қари қиз” спектаклларига мусика басталаган. У 100 дан ортиқ қушиқлар муаллифи, дуторчи қизлар ансамблининг бадиий раҳбари.

М.ТОШПЎЛАТОВ

Машхур ўзбек созандаси, мақомчи. Бухорода туғилган. Танбурда Шашмақомнинг мушқилот бўлимларини тўлиқ чала билган. Ю.Ражабий мақомнинг чолғу йўллари шу кишидан ёзиб олган.

М.Т.ТОШМУҲАММЕДОВ

Атоқли ўзбек хонандаси ва созандаси. Инқилобгача жаҳоннинг Эрон, Туркия, Италия, Миср, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатларида уз санъатини намойиш қилган санъаткор. Шашмақомнинг мукаммал билимдони. /1868-1943/ йилларда яшаб ўтган, тошкентлик. Тошкент чормақомининг куй ва қушиқлари унинг номи билан боғлиқ. У айтган қушиқларнинг матни шоир Хислат тўплаган “Армуғони Хислат” тўпламига киритилган.

М.УЗОҚОВ

Ўзбек хонандаси, машхур халқ ҳофизи. /1904-1963/ йилларда яшаб ўтган, марғилонлик. Халқ қушиқларини ва катта ашулани ниҳоятда маромига етказиб айтган. Унинг ижросидаги “Сайдинг қўябер сайёд”, “Якка бу Фарғона-

да”, “Суратинг”, “Қачон бўлғай”, “Бир келиб кетсун” каби қўшиқлар бетакрор жозиба кучига эга.

УСТА ОЛИМ

Бетакрор ўзбек доирачиси. Доира рақсларининг ижодчиси, доира бастакори. /1875-1953/ йилларда яшаб ўтган. Асли Марғилонлик. “Занг”, “Гул уйини”, “Садр”, “Пилла” каби уйинларни Тамарахонумга, “Пахта”, “Тантана” каби уйинларни Мукаррамахонимга ўргатган. 1935 йилда Лондонда жаҳон халқлари фестивалининг олтин медалини қўлга киритган. Меҳнат Қизил байроқ ордени билан мукофотланган.

ФОРОБИЙ

Буюк юртдошимиз. Шарқнинг қомусий олими. 160 дан ортиқ фаннинг турли соҳалари бўйича асарлар ёзиб қолдирган. Мусиқа ҳақида иккита катта рисола ёзган. Уларнинг биринчиси “Мусиқа ҳақида катта китоб” деб, иккинчиси эса “Мусиқа рисоласи” деб аталади. Форобий китобларида фақат мусиқа назариясини тушунтирибгина қолмай, ҳар бир шарқ мусиқа асбобидан амалий фойдаланиш йўлларини ҳам ўргатиб кетади. У мусиқани инсоннинг маънавий тарбия воситаси деб қарайди.

М. ХАРРАТОВ

Матёқуб Харратов машҳур ўзбек мақомчиси. /1867-1939/ йилларда Хива ва Урганчда яшаб ўтган. Хоразм мақомларининг чолғу йўллари у кишидан ёзиб олинган.

М. ХАРРАТОВ

Матюсуф Харратов ўзбек созандаси, бастакори, шоир Чокар тахаллусида шеърлар ёзган. Чанг созини такомиллаштирганлардан бири. Бир қанча қўшиқлар ижод қилган. “Севиқли ватан”, “Баҳодир йигитлар”, “Қизил қўшин маршлари” ва бошқалар.

ШЕРОЗИЙ-МАДРАХИМ ЁҚУБОВ

Машҳур ўзбек созандаси ва хонандаси. 1890 йилда Хивада туғилган. 1973 йилда Урганчда вафот этган. Ўзбекистон халқ артисти. Жуда кўп ўзбек халқ қўшиқлари унинг ижросида ёзиб олинган. “Гул ватан”, “Асрлар орзиқиб” каби қўшиқлар муаллифи. Қизил Байроқ ва Ҳурмат Белгиси орденлари билан мукофотланган.

А. С. ЮДАКОВ

1916 йилда Қўқонда туғилган. Ўзбек композитори. Жуда сермаҳсул ижодкор. Биринчи ўзбек комик операси “Майсаранинг иши”ни яратган. “Жонли аланга” балети ҳам унинг қаламига мансуб. Юдаков кантаталар, сюиталар, увертюралар, симфоник поэмалар ва жуда кўп қўшиқлар муаллифидир. У Ҳамза мукофотининг лауреати. Меҳнат Қизил Байроқ ва Ҳурмат Белгиси орденлари соҳиби.

ЮНУС РАЖАБИЙ

Машҳур бастакор, созанда ва хонанда. Шашмақомнинг ҳаммасини тулиғича нотага туширган. Академик. 1897 йилда туғилган. 1976 йилда вафот этган. 1922 йилдан ижоди бошланган. 10 дан ортиқ мусиқали драмаларга куй басталаган. “Зайнаб ва Омон” операсининг ҳам муаллифларидан бири. Юзлаб

қушиқлар ижодчиси. Беш жыллик “Ўзбек халқ мусиқаси” сани нашр эттирган. Ўзбек халқ мақомчилар дастасини ташкил этган. Ҳамза мукофоти лауреати. Меҳнат Қизил Байроқ ва Ҳурмат Белгиси орденлари соҳиби.

М. ЮСУПОВ

Ўзбек композитори. 1925 йилда Урганчда туғилган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби. “Хоразм қушиғи” операсини яратган. Урта мусиқани драмага мусиқа басталаган. Хоразм мақомларини туплаб нашр эттирган. Куй ва қушиқлари бутун юртга манзур ижодкор.

ҲАМЗА

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1889 йилда Қўқонда туғилган. 1929 йилда Шохимардонда қатл қилинган. Атоқли ўзбек шоири, драматурги ва бастакори, театр арбоби. “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” тўпламини тузган. Биринчи ўзбек инқилобий қушиқлари “Ҳой ишчилар”, “Ишчилар, уйғон”, “Яша шуру” ва бошқаларни яратган. Биринчи бўлиб Ўзбекистон халқ шоири унвонига сазовор бўлган. Жумҳурият давлат мукофоти унинг номида.

И. ҲАМРОЕВ

Ўзбек композитори. 1916 йилда туғилган, бухоролик. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби. “Ойжамол” ва “Чул чақмоғи” операларининг муаллифи. Бир вокаль симфоник сюиталар ва кантаталар ижод қилган. “Тингланг мени сайёралар”, “Ўзбекистоним менинг” ва бошқа қушиқлар муаллифи.

ХОРИЖИЙ МУСИКА НАМОЁНДАЛАРИ

И. С. БАХ

Иоганн Себастьян Бах улуғ немис композитори. 1685–1750 йилларда Германияда яшаган. Полифония-кўп овозли мусиқанинг, фортепиано ва орган мусиқасининг отаси. Ҳамма мусиқий оқимларни муштарак бирлаштирган дунё миқёсидаги композитор. “Матвей эҳтироси” ораторияси ва “мукаммал пардалаштирилган соз” чолғу асарлари мусиқа таълимининг эскирмайдиган дарсликларидир.

Л. В. БЕТХОВЕН

Даҳо немис композитори. Людвиг Ван Бетховен 1770–1857 йилларда Бонн ва Венада яшаб ўтган. Мусиқанинг инқилобчиси. Унинг асарлари симфоник мусиқанинг чуққиси ҳисобланади. Соната жанрининг отаси. “3-қахрамонлик симфонияси” мисли кўрилмаган бадиий қудратга эга. Унинг мусиқалари оҳангнинг илоҳий мўъжизакор тажассумидир. 1 опера, 10 симфония, 40 соната, 16 кватрет ва 3 та увертюра мерос қолдирган.

Ф. И. ГАЙДН

Улуғ австриялик композитор. 1732–1809 йиллар Венада яшаган. Классик симфоник оркестрнинг асосчиларидан бири. Ўта сермаҳсул ижодкор. 104 симфония, 84 кватрет, 52 соната, 24 опера мерос қолган.

Ж. БИЗЕ

Улуғ француз композитори. 1838–1875 йилларда Парижда яшаган. “Кармен” операси дунёвий шухрат келтирган, ҳамон жаҳон сахналаридан тушмайди. “Марварид қидирувчилар” ва “Жамила” ва бошқа опералар ва сюиталар муаллифи.

Ж. ВЕРДИ

Буюк итальян композитори. 1813–1901 йилларда яшаб ўтган. Унинг асарлари опера санъатининг чуққиси ҳисобланади. Жаҳон опера санъаткорларининг тўртдан бир қисмини Верди боқади. “Аида”, “Отелло”, “Риголетто”, “Травиата” ва бошқа опералари узининг ҳаётини кучи билан ҳамон кишиларни ҳайратга солади. Унинг шарафига жаҳон опера хонандаларининг “Вердиона овоз” конкурслари мунтазам ўтказиб турилади.

Э. А. ГРИГ

Эдвард Григ Норвегиянинг улуғ композитори. 1843–1907 йилларда яшаган. Скандинавий миллиёти ва табиатининг бетакрор куйчиси. 150 дан ортиқ романслари бутун дунёга машҳур.

А. ДВОРЖАК

Улуғ чех композитори. 1841–1904 йилларда Прага ва Нью-Йоркда яшаган. 10 опера ва кўпдан-кўп симфониялар, увертюралар, рақслар муаллифи. Прага ва Нью-Йорк консерваторияларининг профессори бўлган.

В. А. МОЦАРТ

Буюк австрия композитори. 1756–1791 йиллари Венада яшаган. Олти ёшида мусиқа оламига танилган. 12 ёшида мусиқа академиги бўлган. Мўъжизавий истеъдод эгаси “Фигаронинг тўйи”, “Сехрли най”, “Дон-Жуан” опералари-

нинг муаллифи. 50 дан ортиқ симфониялар купдан-куп қушиқлар ёзган. “Реквием” асари жаҳон мусиқа маданиятининг арши аълоси ҳисобланади.

Н. ПАГАНИНИ

Улуғ италян созандаси ва композитори. 1782-1840 йилларда яшаган. Скрипканинг афсонавий ижро устаси. Скрипка учун 24 та якка чолғу концерти ёзган. Генуяда жаҳон скрипкачиларининг Паганини совруни конкурслари мунтазам ўтказиб турилади.

Ф. ЛИСТ

Улуғ венгер композитори, пианисти, дирижери. 1811-1886 йилларда яшаган. Венгрия мусиқа академиясининг асосчиси. 15 дан ортиқ симфониялар, 20 яқин рапсодиялар, юзлаб куй ва қушиқлар мерос қолдирган.

К. СЕН-САНС

Камил Сен-Санс француз лирик композитори. 1835-1921 йилларда яшаган. “Самсон ва Далила” операсининг ижодкори. Унинг якка лирик мусиқаларига якка лирик балет асарлари кўп қўйилади.

Ф. ШОПЕН

Улуғ поляк композитори, пианисти. 1810-1849 йилларда яшаган. Фортепиано мусиқасини юқори чўққига кўтарган новатор ижрочи. Польша мусиқасини жаҳон миқёсига олиб чиққан. Пианино учун жуда кўп мусиқа асарлари ёзган.

И. ШТРАУС

Ота-бола австриялик композиторлар. Ота-Штраус 250 та вальс яратган. Ўғил-Штраус отасининг йўлидан бориб вальс мусиқасини юқори чўққига чиқарган. Унинг “Мовий дунай” ва Вена ўрмони эртаклари” вальслари жаҳонга машҳур.

Р. ШУМАН

Немис романтик мусиқасининг йирик вакили. 1810-1856 йилларда яшаган. Лирик-романтик чолғу мусиқанинг устаси. 4 симфонияси машҳур. “жаннат ва пари” ораториясининг муаллифи.

Ф. ШУБЕРТ

600 дан ортиқ қушиқ ва романслар яратган, қисқа умр кўрган /1797-1828/ немис композитори, жуда кўп кuartет, квинтет ва туркум қушиқлар муаллифи.

РУС КЛАССИК МУСИКА НАМОЁНДАЛАРИ

М. И. ГЛИНКА

1804 - 1857 йилларда яшаган. Урус классик муסיқасининг асосчиси. "Иван Сусанин" ва "Руслан ва Людмила" операларини яратган. Урус симфонизми ва урус романсларининг бошловчиси "Испан увертюралари" машхур. Глинка номли Урусия Давлат мукофоти бор

М. П. МУСОРСКИЙ

Атоқли урус композитори. 1839-1880 йилларда яшаган. Ҳаётини урус операларининг асосчиларидан бири. "Борис Годунов", "Хованёина" опералари машхур. Яна "Сорачин бозори" операси ва фортепиано ва вокаль туркумлари бор.

Н. А. РИМСКИЙ-КОРСАКОВ

Улуғ урус композитори, дирижёр. 1844-1908 йилларда яшаган. Асарлари ўзининг халқчилиги билан ажралиб туради. Жуда кўп турли йўналишдаги опералар муаллифи 15 та опера яратган. "Май кечаси", "Қорқиз", "Садко", "Олтин хўроз", "Шоҳ келини" каби опералар, "Шаҳризода" каби чолғу асарлари машхур. Кейинги авлод композиторларининг кўпига устозлик қилган.

П. И. ЧАЙКОВСКИЙ

Даҳо композитор. Дунё муסיқа маданиятига бетакрор ҳисса қўшган. Урус муסיқа маданиятининг Чўққиларидан бири. Унинг опералари, балетлари, симфониялари жаҳон сахналарининг безаги. "Евгений Онегин", "Мазепа", "Иоланта" каби опералари, "Оққуш қўли", "Ухлаётган гузал" каби балетлари муסיқа дурдоналари саналади. "Ромео ва Жульета", "Франческа да Римини" каби увертюралари севиб ижро қилинади. Ҳар йил Чайковский гомидаги халқаро конкурс ўтказилади.

Р. М. ГЛИЭР

Атоқли композитор. 1874-1956 йилларда яшаган, санъатшунослик доктори. "Қизил гул" ва "Мис чавандоз" балетларини ва "Шоҳсанам" операсини яратган. Ўзбек муסיқа маданияти учун ҳам хизмат қилган.

Бир қанча ўзбек композиторларига устозлик ва ижодда ҳамкорлик қилган. Киев ва Москва консерваторияларининг профессори бўлган. Глиэр уч марта Давлат мукофотига сазовор бўлган.

С. С. ПРОКОФЬЕВ

Улуғ композитор, пианист ва дирижёр. Муסיқа ифода воситаларини ўта ҳаётини яшатириган ва инсонийлаштирган ижодкор. "Семён Котко", "Уруш ва тинчлик" опералар, "Ромео ва Жульетта", "Кулбет" балетларининг муаллифи. Жуда кўп оратория ва кантаталар яратган. "Петя ва бўри" симфоник эртаги болалар дунёсининг ёрқин кўшиғидир. Прокофьев бир неча бор Давлат мукофоти соҳиби бўлган.

Д. Д. ШОСТАКОВИЧ

XX асрнинг даҳо композитори. 1906-1975 йилларда яшаган. Халқ артисти, Меҳнат қаҳрамони. Давр фожиаларининг гениал ифодачиси. "Катерина Измайлова", "Бурун" каби опералар, 15 симфония, 10 та хор учун поэмалар яратган. Шостакович жуда кўп кинофильмларга ҳам муסיқа басталаган. Ленинград ва Москва консерваторияларининг профессори бўлган. Олти марта

Давлат мукофоти билан тақдирланган. У Халқаро Тинчлик мукофотининг ҳам лауреати бўлган.

А. И. ХАЧАТУРЯН

Буюк арман композитори. Халқ артисти, Меҳнат қаҳрамони. 1903-1975 йилларда яшаган. Унинг сувиқаси эҳтиросларга бойлиги ва ута шиддатклири билан кишини ҳайратга солади. У машҳур “Гаянэ”, “Спартак” балетларининг ижодкори. Айниқса унга фортепиано ҳамда скрипкага мўлжаллаб ёзган концертлари дунё миқёсида шуҳрат келтирди. Ҳозир у Ер юзида энг кўп ижро қилинадиган композитордир. У беш марта Давлат мукофоти олган.

Д. Б. КАБАЛЕВСКИЙ

Атоқли композитор, Халқ артисти, Меҳнат қаҳрамони. Педагогика фанлари академиги. Мусиқа тарғиботи ва таълимининг инқилобчиси, “Кола Брюнон” ва “Тараснинг оиласи” операларининг, “Баҳор куйлайди” опереттасини ва кўплаб куй ва қўшиқларнинг муаллифи, 5 марта Давлат мукофоти билан тақдирланган.

Р. К. ШАДРИН

Кейинги авлоднинг энг дунё тан олган машҳур композитори, 1932 йилда туғилган. “Анна Каренина”, “Ўлик жонлар” опералари, “Букри тойчоқ” балети машҳур. ораториялари, оперетталари куй ва қўшиқлари шуҳрат топган. Шедрин халқ артисти, Меҳнат қаҳрамони, Давлат мукофотининг лауреатидир.

Қўлланмадаги мавзуларнинг маъруза учун режалар ва адабиётлар кўрсаткичлари

Марказий Осиё халқлари қадимги аждодларининг мусиқали ҳаёти ва ижодлари.

Режа:

1. Қадимги аждодларимизнинг мусиқали ҳаётлари ва ижодлари.
2. Қадимги афсоналар ва мавсумий кўшиқларнинг пайдо бўлиши.
3. Қадимги аждодларимизнинг «Авесто», Грек-бактрия, араб халифалиги давридаги санъатлари.
4. Марказий Осиёлик буюк алломалар мусиқа ҳақида.
5. Умумий хулосалар.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон тарихи 1994 йил, Тошкент А. Асқаров.
2. «Истиқлол йўли», 1995, Тошкент.

Ўзбек халқ мусиқа санъатининг келиб чиқиши тарихи ҳақида айрим мулоҳазалар.

Режа:

1. Миллий маданият ва санъат тарихини ўрганиш ҳар бир миллат маънавий юксалишининг ва миллий мафқурасининг асоси.
2. Қадимги халқлар тарихи, маданияти ва санъатининг муштараклик ва ўзига хослик жиҳатлари.
3. Ўзбек миллатининг ҳамда унинг миллий маданияти ва мусиқа санъатининг шаклланиш йўллари.
4. Умумий хулосалар.

Адабиётлар:

1. «Ўзбекистон ХХI аср бусағасида» 1998, Каримов И. А.
2. «Туркий халқлар мафқураси». Тошкент, «Чўлпон» 1995 й.
3. «Фозиллар фазилати», Тошкент, 1969й. Ходи Зариф.

Темурийлар даври мутафаккирлари ижодида мусиқа?

Режа:

1. Амир Темури, Шохрух Мирзо ва Улуғбек Мирзолар даврида мусиқа устозлари ижоди.
2. Султон Ҳусайин Мирзо ва Амир Алишер Навоий даври мусиқаси ва рақс санъати.
3. Захриддин Муҳаммад Бобур мусиқа ва рақс санъати тадқиқотчиси.
4. Умумий хулосалар.

Адабиётлар:

1. Миллий мафқура мамлакат тараққиётининг пойдевори. Каримов И. А.
2. «Мутрибона оҳанглар», Санъат, 1991.
3. «Турк мусиқаси» А. Фитрат, «Ёшлик» 1991 й.

Мусиқа санъат тури ва тарбия омили.

Режа:

1. Мусиқа қандай санъат тури.
2. Мусиқанинг бошқа санъат турларидан фарқи.
3. Мусиқанинг инсон камолатидаги ўрни.
4. Умумий хулосалар.

Адабиётлар:

1. «Миллий мафкура-мамлакат келажагининг пойдевори». Каримов И. А. 2000 йил.
2. Ўзбекистон энциклопедиялари. 7-том. 1976 йил, Тошкент.
3. Муסיқа луғати. И. Акбаров. 1987 йил. Тошкент.
4. «Гулистон», 1994 йил сонлари.

Муסיқа таълими тарихий тараққиётининг қисқача тавсифи.

Режа:

1. Қалимги давлар муסיқа тараққиёти.
2. Ўрта асрлар муסיқа тараққиёти ва олий илмгоҳларнинг пайдо бўлиши.
3. Мамлакатимиз ҳудудида муסיқа тараққиёти йўллари.
4. Ўзбек муסיқаси жанрлари.
5. Марказий Осиё муסיқа алломалари.
6. XX асрда ўзбек муסיқаси ривож.

Адабиётлар:

1. «Ўзбекистон XXI аср бусағасида». Каримов И. А.
2. «Ўзбек муסיқаси тарихи». 1-2-томлар. 1972-1973 йиллар.
3. «История зарубежная музыка». 1980. Москва.

Бошланғич муסיқа таълими мақсад ва вазифалари

Режа:

1. Мактабларда муסיқа ўқитилишининг мақсади.
2. Муסיқа дарсларининг асосий қисмлари.
3. Муסיқанинг ифода воситалари.
4. Умумий хулосалар.

Адабиётлар:

1. «Буюк келажак сари», Каримов И. А. Тошкент.
2. Бошланғич синфлар учун чиқарилган муסיқа дарсликлари.
3. Ўзбекистон энциклопедияси. 7-том. 1976 й. Тошкент.

Бошланғич ашула ва хор муסיқа таълими.

Режа:

1. Ашула хор муסיқа таълими ҳақида умумий тушунчалар.
2. Куйлаш кўникмалари ва куйлаш ҳолати йўриқлари.
3. Нафаснинг турлари ва унинг ҳолати йўриқлари.
4. Товуш ҳосил қилиш.
5. Дикция.
6. Хор ҳақида умумий тушунчалар.
7. Ансамбль нима?
8. Бир ва икки овозли куйлаш.
9. а, капелла нима?

Адабиётлар:

1. «Бошланғич мактабда кўп овозли куйлаш», Р. Г. Қодиров, 1997 йил. Тошкент.

Бошланғич муסיқа саводи таълими

Режа:

1. Муסיқа саводи таълимининг мақсади ва ҳажми.
2. Муסיқавий маълумотларни бериш бўлимлари.
3. Муסיқавий тасаввур ва тушунчаларни эгаллаш жараёни босқичлари.
4. Умумий хулосалар.

Адабиётлар:

1. «Таълим тўғрисидаги қонун», Тошкент. 1997 й.
2. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», Тошкент. 1997 й.
3. «Музиканинг оддий назарияси». А. Вахромеев. 1980. Москва.

Бошланғич мусиқа тинглаш таълими

Режа:

1. Болаларни мусиқа тинглашга ўргатиш жараёни.
2. Мусиқа тинглашнинг дарсдаги миқдори ва жараёни.
3. Мусиқа тинглашда жанр ва тушунтириш услублари.
4. Умумий хулосалар.

Адабиётлар:

1. «Миллий мафкура-мамлакат келажагининг пойдевори». Каримов И. А.
2. «Мусиқа услубиети». 1991 йил. Жа.йхун. Ш. Раҳматуллаев. Термиз.
3. «Методика муз. обучение» О. Апраксина. 1978, Москва.

Биринчи синфда мусиқа таълими

Режа:

1. Қўшиқ болалар мусиқавий фаолиятининг асоси.
2. Биринчи синф болаларининг мусиқавий имкониятлари.
3. Биринчи синфда қобилиятсиз болалар билан ишлаш.
4. Биринчи синфда қўшиқ ўргатиш услублари.
5. Умумий хулосалар.

Адабиётлар:

1. И. Акбаровнинг бошланғич синфлар учун чиққан дарсликлари ва услубий қўлланмалари. 1980-1995 йй.
2. «Мусиқа алифбоси» 1998 й. Тошкент, Н. Нурматов, Н. Норхўжаев.

Иккинчи синфда мусиқа таълими

Режа:

1. Иккинчи синфнинг мусиқий имкониятлари.
2. Иккинчи синфда «занжирли» куйлаш усули.
3. Умумий хулосалар.

Адабиётлар:

1. Бошланғич синфлар учун чиқарилган дарсликлар. 1980-1999.
2. «Бошланғич мактабда кўп овозли куйлаш». 1997. Тошкент, Р. Қодиров.

Учинчи синфда мусиқа таълими

Режа:

1. Учинчи синф ўқувчиларининг мусиқий имкониятлари.
2. Учинчи синфда нота саводи йўриқлари.
3. Учинчи синфда икки овозли куйлаш.
4. Умумий хулосалар.

Адабиётлар:

1. Дарсликлар. 1991-1999 ййлар.
2. «Мактабда кўп овозли куйлаш» 1997 й. Тошкент, Р. Ф. Қодиров.

МУНДАРИЖА

I-БОБ. Кириш

1. Марказий Осиё халқлари қадимги ажлод ёрнининг мусиқати ҳаёти ва ижодлари 4
2. Ўзбек халқ мусиқа санъатининг келиб чиқиш тарихи ҳақида айрим мулоҳазалар 8
3. Темурийлар даври мутафаккирлари ижодида мусиқа 14
4. Ўзбек халқ мусиқасининг кейинги тараққиёт нуқталари 20

II-БОБ. Бошланғич мусиқа таълими услубиёти

1. Бошланғич мусиқа таълими принциплари, мақсад ва вазифалари тавсифи 24
2. Бошланғич ашула ва хор мусиқа таълими 27
3. Бошланғич мусиқа саводи таълими 32
4. Бошланғич мусиқа тинглаш таълими 36
5. Биринчи синфда мусиқа таълими 39
6. Иккинчи синфда мусиқа таълими 41
7. Учинчи синфда мусиқа таълими 43
8. Мактабдан ташқари мусиқа тарғиботи ва таълими 45

III-БОБ. Мусиқа саводидан асосий оддий маълумотлар

1. Мусиқавий товушларнинг хусусиятлари 47
2. Мусиқавий тартиб ва товушқатор 47
3. Мусиқа сози, ярим тон, бутун тон 48
4. Ноталар, уларнинг чўзими ва нота йўлларига ёзилиш тартиби 48
5. Калитлар 50
6. Альтерация белгилари 50
7. Ноталар чўзимини узайтирувчи белгилар 51
8. Паузалар 51
9. Нота ёзувини қисқартирувчи белгилар 52
10. Ритм, метр, такт ўлчов 52
11. Темп-суръат 53
12. Дирижёрлик қоидалари 54
13. Интерваллар 54
14. Ладлар ва тоналликлар 55
15. Учтовушликлар ва аккордлар 56

IV-БОБ.

- Кундалик зарур мусиқанома 57

V-БОБ. Мусиқа намоёндалари билан қисқа учрашувлар

1. Миллий мусиқа намоёндалари 68
2. Хорижий мусиқа намоёндалари 76
3. Рус классик мусиқа намоёндалари 78

Шафоат Раҳматулло ТЕРМИЗИЙ

БОШЛАНҒИЧ МУСИҚА ТАЪЛИМИ

Олий ва ўрта махсус таълими талабалари учун ўқув қўлланма

Муҳаррир:— Ш. Р. ТЕРМИЗИЙ

Техник муҳаррирлар:— Д. ХАФАЛОВ, Н. БОЛТАЕВА.

Теришга берилди: 10.12.2000 й.

Таймс гарнитураси.

Босишга рухсат этилди: 18. 06.2001 й.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$ 5,5 босма тобоқ.

Газета қоғози. Буюртма № 477.

Сурхондарё вилоят босмахонасида офсет усулида

500 нусхада чоп этилди.

Термиз шаҳри, Ф. Хўжаев кўчаси, 13-уй.

Шафоат Раҳматулло Термизий

—Термиз давлат уиверситети доценти, «Муסיқа ва тасвирий санъат» кафедраси мудири. Айни пайтда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Сурхондарё вилоят бўлимининг масъул котиби, «Жануб шамоли», «Умид остонаси», «Гулоб» каби шеърий тупламларининг, «Муסיқа услубиёти», «Муסיқа алифбоси» илмий рисоалари муаллифи. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси.